

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

**Περικλέους
Ἐπιτάφιος**

Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

**ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ**

Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια στήλη του Ευφύριου.

Με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου και ΤΕΕ τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

**ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ**

Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Συγγραφέας
Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος

Υπεύθυνοι για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Μόνιμος Πάρεδρος

Εισαγωγή

Ο τίτλος του έργου που θα μελετήσουμε «Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος», καθιστά απαραίτητη την τριπλή κατατόπιση: α) για τον συγγραφέα του έργου (Θουκυδίδης), β) για τον ρήτορα, στον οποίο απέδωσε ο Θουκυδίδης την αγόρευση (Περικλής), γ) για το συγκεκριμένο κείμενο (Επιτάφιος λόγος). Με δεδομένο ότι για τον Θουκυδίδη έχουμε ενημερωθεί με αφορμή τη διδασκαλία άλλων ενοτήτων του έργου του σε προηγούμενες τάξεις, εδώ θα γίνει συντομότερος λόγος, απλώς για να υπομνήσουμε τα σημαντικότερα απ' όσα τον αφορούν, ενώ για τον επιτάφιο λόγο και για τον Περικλή θα γίνει αναλυτικότερη πραγμάτευση.

Α' ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΟΛΟΡΟΥ ΑΛΙΜΟΥΣΙΟΣ (περ. 460-400 π.Χ.)

Τα βιογραφικά

ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΟΛΟΡΟΥ, Αθηναίου από το δήμο Αλιμούντα, που είχε ποικίλες σχέσεις με τη Θράκη, ο Θουκυδίδης γεννήθηκε, ανατράφηκε και ενηλικιώθηκε την εποχή της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όμως οι σχέσεις του με την πόλη διαταράχτηκαν, όταν εξορίστηκε, στα 424 π.Χ., επειδή, ως στρατηγός, απέτυχε ν' αντιμετωπίσει το εκστρατευτικό σώμα του Λακεδαιμόνιου Βρασίδα στις ακτές της Θράκης (Αμφίπολη). Αποσύρθηκε τότε στα κτήματά του, στην τοποθεσία Σκαπτή Ύλη του Παγγαίου, όπου αφιερώθηκε στη συγγραφή του ιστορικού του έργου. Όποτε το έκρινε απαραίτητο,

επιχειρούσε από κει ταξίδια στους τόπους των σημαντικών πολεμικών γεγονότων, που αποτελούσαν αντικείμενο της ιστορίας του. Γύρισε από την εξορία μόνο μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.), μετά την υποταγή της Αθήνας στη Σπάρτη. Λίγα χρόνια αργότερα (ανάμεσα στα 400 και τα 396 π.Χ.) πέθανε στη γενέτειρα πόλη.

Η διαμόρφωση του πνευματικού του κόσμου

Μέσα στις μοναδικές για τον αρχαίο κόσμο οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες που εξασφάλιζε η Αθήνα του Περικλή στους πολίτες της, ο Θουκυδίδης αφομοίωσε δημιουργικά την πνευματική κληρονομιά του παρελθόντος, προπάντων όμως την πολιτιστική έκρηξη της περίκλειας εποχής (αττική τραγωδία, ηροδότεια ιστοριογραφία, αρχαιοελληνικός διαφωτισμός, όπως τον εξέφρασαν οι μεγάλοι σοφιστές).

Το ιστορικό του έργο: α) Περιεχόμενο

Καρπός των σπάνιων πνευματικών του χαρισμάτων και της αναστροφής του με το διανοητικό περιβάλλον της εποχής του ήταν ένα από τα σημαντικότερα έργα της ανθρώπινης πνευματικής δημιουργίας, η αποτελούμενη από οκτώ βιβλία *Ιστορία* του. Στο έργο αυτό πραγματεύτηκε ο Θουκυδίδης ένα σημαντικότερο για τον αρχαιοελληνικό κόσμο ιστορικό γεγονός, τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.). Βέβαια η ιστορική του αφήγηση καλύπτει και την πριν από την έναρξη του πολέμου πεντηκονταετία, αφού, για να ερμηνευτεί η σύγκρουση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, ο ιστορικός θεώρησε ότι ήταν απαραίτητη η αναφορά της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας και της ανάδειξής της σε ηγετική δύναμη του ελληνικού κόσμου· έτσι, αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων από το 479 π.Χ. (εκδίωξη των Περσών από τη Σηστό) – κι έτσι ο Θουκυδίδης παίρνει τη σκυτάλη της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ακριβώς με αυτό το γεγονός κλείνει την αφήγηση των Μηδικών της δικής του *Ιστορίας*. Αντίθετα, η εξιστόρηση του Θουκυδίδη δε φτάνει ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά διακόπτεται απότομα με τα γεγονότα του 411 π.Χ., προφανώς επειδή ο θάνατος δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο

Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἀλιμούσιος (460-400 π.Χ.)
(Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του 4ου π.Χ. αιώνα).

του. Τη συνέχεια της εξέλιξης των γεγονότων θα δώσει ο τρίτος ιστορικός της κλασικής εποχής, ο Ξενοφών, στα *Ελληνικά* του.

6) Σκοποθεσία

Φιλοδοξία του Θουκυδίδη, όταν προγραμματίζει τη συγγραφή της *Ιστορίας* του, δεν ήταν απλώς η αντικειμενική και ολοκληρωμένη αφήγηση των γεγονότων ενός μεγάλου πολέμου, αλλά η δημιουργία και κληροδότηση στην ανθρωπότητα ενός έργου με διαχρονική αξία, ενός κτήματος έσας. Κι αυτό, επειδή πίστευε ότι η ανθρώπινη φύση δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά κι έτσι, αν με τη μελέτη του έργου του ο αναγνώστης διδαχτεί ποια αποτελέσματα έχουν οι συγκεκριμένες αντιδράσεις που εκδηλώνει ο άνθρωπος εξαιτίας των μεταβολών των καταστάσεων, θα καταστεί ικανός ν' αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη επιτυχία ανάλογες καταστάσεις στο μέλλον.

γ) Χαρακτηριστικές αρετές

Η φιλοδοξία του αυτή υπηρετήθηκε αποτελεσματικά από την αυστηρή επιστημονική μέθοδο που ο ίδιος ο Θουκυδίδης εγκαίνιασε και εφάρμοσε με συνέπεια, την αμεροληψία, την αίσθηση των σχέσεων ανάμεσα σε αιτίες και αποτελέσματα των γεγονότων, από την ικανότητα διείσδυσης στη βαθύτερη έννοια θεμάτων πολιτικής και, επίσης, από το πυκνό, άμεσο, αλλά και γραφικό ύφος του.

Β' Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ 431 π.Χ.

ι) Ένταξη του Επιταφίου στην αρχαία ρητορική.

Εισαγωγικά

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ της *Ιστορίας* του, μετά το τέλος των πολεμικών γεγονότων του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει τον λόγο που εκφώνησε ο Περικλής στον Κεραμεικό, για να τιμήσει τους νεκρούς των μαχών, τον *Επιτάφιο* του. Το μοναδικό σε παιδευτική σημασία περιεχόμενο του λόγου αυτού και η μνημειακή λογοτεχνική μορφή του δικαιολογούν απόλυτα το θαυμασμό που έχει προκαλέσει από την εποχή που γρά-

φηκε ως σήμερα. Όμως πώς θα δικαιολογήσουμε τη θέση του μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, την *Ιστορία* του, αφού αυτός δεν αποτελεί ιστορική αφήγηση, αλλά είναι κείμενο ρητορικό και μάλιστα το περιεχόμενό του πολύ λίγη σχέση έχει με τα γεγονότα που τον πλαισιώνουν; Για να κατανοήσουμε τη θέση και τη λειτουργία του *Επιταφίου* μέσα στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, χρήσιμο είναι να δούμε προηγουμένως τη δομή του έργου αυτού και, ιδιαίτερα, ό,τι αφορά στην παρουσία ρητορικών κειμένων μέσα σ' αυτό.

Για την έννοια, τη γένεση και την εξέλιξη της ρητορικής στην αρχαία Ελλάδα έχει γίνει λόγος σε προηγούμενη τάξη. Εδώ χρειάζεται μόνο να επαναλάβουμε:

*Η ρητορική στην
αρχαία Ελλάδα*

α) Ότι ο ρητορικός λόγος είναι το αποτέλεσμα της τεχνικής επεξεργασίας μιας έμφυτης ικανότητας, που ο άνθρωπος άσκησε από τη στιγμή που παρουσιάστηκαν ανάγκες στις οποίες ανταποκρίνεται η τέχνη αυτή (κυρίως να πείσει).

β) Ότι, ανάλογα με το ρόλο που χρειάζονταν κάθε φορά να παίξουν, οι ρητορικοί λόγοι χωρίστηκαν σε είδη: σε δικανικούς (για διαφορές που λύνονταν στα δικαστήρια), σε συμβουλευτικούς (που απαγγέλλονταν σε συγκεντρώσεις για τη λήψη σοβαρών αποφάσεων που αφορούσαν στην πόλη) και σε επιδεικτικούς (που λάμπρυναν μια σημαντική εορταστική εκδήλωση).

γ) Ότι οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τον 5ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα (δημοκρατικό πολίτευμα, πλούσιες και ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες) ευνόησαν σε τέτοιο σημείο την άνθηση της ρητορικής στην πόλη αυτή, ώστε εκεί να διδάσκουν οι σημαντικότεροι ρητοροδιδάσκαλοι και στο τέλος η ρητορική να γίνει κατεξοχήν αττική τέχνη, και

δ) Ότι η έντεχνη ρητορική είναι δημιούργημα προπάντων των σοφιστών, οι οποίοι διαμόρφωσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της, πριν τη διδάξουν στην Αθήνα, και πλούτισαν το περιεχόμενο του ρητορικού λόγου με τις πνευματικές κατακτήσεις στις οποίες είχαν φτάσει. Μαθητής σοφιστών ο Θουκυδίδης, πώς ήταν δυνατό να μην αξιοποιήσει στο έργο του ένα τόσο δραστικό όργανο, που το χειρισμό του τον είχε διδαχτεί από

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη

α) Διάκριση από τα αφηγηματικά μέρη

β) Η λειτουργία τους μέσα στο έργο

τους δασκάλους του;

Ο Θουκυδίδης καταχώρισε τις δημηγορίες μέσα στο ιστορικό του έργο ως αναπόσπαστο τμήμα του, γιατί – όπως και πολλοί σύγχρονοί του – πίστευε ότι με την παρουσία τους φωτίζονται οι αιτίες των πολιτικών γεγονότων και οι συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων.

Έτσι διαμορφώθηκε το έργο του Θουκυδίδη με μια ιδιότυπη για μάς μορφή: αποτελείται α) από μέρη αφηγηματικά και β) από δημηγορίες. Των πρώτων η παρουσία είναι αυτονόητη: με αυτά ο συγγραφέας ιστορεί τα γεγονότα και, σπανιότερα, διατυπώνει κρίσεις γι' αυτά. Οι δημηγορίες είναι ομιλίες βασιλιάδων, πολιτικών ηγετών, στρατηγών πριν από σημαντικά γεγονότα, στα οποία αυτοί παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Έχουν όμως θέση αυτές ανάμεσα στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, πρέπει να επαναλάβουμε ότι ο Θουκυδίδης με την ιστορία του θέλησε να γράψει ένα μεταμφιεσμένο εγχειρίδιο πολιτικής θεωρίας. Ότι δεν θα έγραφε την ιστορία του, αν ήταν (με την αφήγηση) μόνο να καταγράψει τα γεγονότα της εποχής του ή να τέρψει τους αναγνώστες. Αντίθετα φιλοδοξία του ήταν να καταστεί το έργο του «κτῆμα ἐς αἰεί», πολύτιμος σύμβουλος των ανθρώπων γενεών που θα ακολουθούσαν. Όμως η απλή παράθεση των γεγονότων, όσο αντικειμενική, πλήρης και παραστατική και αν είναι, δεν ικανοποιεί αυτή τη φιλοδοξία. Αυτή ικανοποιείται από τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, από την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης, από την ανίχνευση των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Λοιπόν, καταλληλότερο τρόπο για να εκθέσει μια κατάσταση ο Θουκυδίδης θεώρησε τις δημηγορίες, όπου έκλεισε την ιστορική και πολιτική σκέψη του. Μέσα σ' αυτές, ο αναγνώστης θα βρει τα σπουδαιότερα επιχειρήματα, κίνητρα, συναισθηματικές παρορμήσεις που δικαιολογούν την απόφαση που κάθε φορά πάρθηκε, καθώς και την προσπάθεια να προβλεφθούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Είναι βέβαιο ότι τη μορφή των λόγων αυτών την έδωσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης· ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι κρατήθηκε όσο πιο κοντά μπορούσε στο συνολικό νόημα των πραγματικά ειπωμένων, συμπληρώνοντάς τα¹. Δηλαδή ο Θουκυδίδης υπέβαλε τις δημηγορίες των αγορητών του στην ακόλουθη επεξεργασία: αφαιρούσε το μερικό και το περιστασιακό και τόνιζε ό,τι γενικό και μονιμότερο υπήρχε στα γεγονότα· επίσης τις ενίσχυε με επιχειρήματα που διασαφηνίζουν τις θεμελιώδεις απόψεις του ρήτορα. Τα όσα λέει ένας αγορητής είναι εκείνα που, κατά τη γνώμη του Θουκυδίδα, επέβαλε η άποψη που υποστήριζε να πει – φυσικά έπαιρνε υπόψη και το χαρακτήρα του ομιλητή και τις περιστάσεις. Έτσι οι ομιλητές αυτοί μας θυμίζουν ήρωες της τραγωδίας που μπροστά τους ορθώνεται το μέλλον δυσδιάκριτο· με τις ομιλίες τους αναδεικνύονται συνετοί ή ανόητοι. Μάλιστα, για να σχηματίσει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη ιδέα της κατάστασης, συχνά, κατά τη συνήθεια των σοφιστών και του Ευριπίδη, έχουμε «αγώνα λόγων»: π.χ. σαν αντίλογος στη σκληρή και αμείλικτη στάση που συμβουλεύει ο Κλέων να κρατήσουν οι Αθηναίοι απέναντι στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους έρχεται η δημηγορία του Διοδότου, που συμβουλεύει επιείκεια και μεγαλοψυχία. Έτσι οι δημηγορίες αυτές δεν απευθύνονται σε πραγματικούς ακροατές για να τους πείσουν, αλλά στους αναγνώστες, τους οποίους τοποθετούν στις καλύτερες κατά το δυνατό συνθήκες, ώστε να κρίνουν αντικειμενικά.

Μια λοιπόν από τις 40 περίπου δημηγορίες του Θουκυδίδα

γ) Η μέθοδος σύνθεσης των δημηγοριών

1. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης (βιβλίο Α, κεφ. 22, 1) μας περιγράφει τη μέθοδό του: «Για όσα πάλι είπαν στις δημηγορίες τους ο καθένας τους, είτε όταν σκόπευαν να κηρύξουν τον πόλεμο είτε αφού μπήκαν πια σ' αυτόν, μου ήταν δύσκολο να συγκρατήσω με ακρίβεια τα όσα ειπώθηκαν, τόσο εκείνα που άκουσα με τ' αυτιά μου όσο και αυτά που άλλοι από διάφορα άλλα μέρη μού ανακοίνωναν· λοιπόν, παρουσίασα τις δημηγορίες κατά τον τρόπο που νόμιζα ότι σε κάθε περίπτωση έπρεπε να μιλήσει ο καθένας τους, προσπαθώντας να μην απομακρυνθώ παρά ελάχιστα από τη γενική ιδέα του πραγματικού λόγου».

είναι και ο *Επιτάφιος*. Βέβαια μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο διαφορές ανάμεσα σ' αυτόν και τις υπόλοιπες, μια εξωτερική και μια εσωτερική. Δηλαδή, ενώ οι άλλες ανήκουν στους συμβουλευτικούς, ο *Επιτάφιος* είναι λόγος επιδεικτικός. Και, ενώ οι άλλες δημηγορίες αποτελούν ένα είδος εισαγωγής και απαραίτητο συμπλήρωμα των γεγονότων που ιστορούνται, ο *Επιτάφιος* τόσο λίγη σχέση έχει με την ιστορική αφήγηση που τον πλαισιώνει, ώστε καθώς τον διαβάζουμε σχεδόν ξεχνάμε τον πόλεμο. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές.

ii) Οι επιτάφιοι λόγοι στην αρχαία Αθήνα

α) Η παράδοση των επιταφίων λόγων

Οι επιτάφιοι λόγοι που εκφωνούνταν για να τιμηθούν οι νεκροί των μαχών είναι η απόληξη μιας παλαιότατης παράδοσης να τιμούν το νεκρό πολεμιστή όχι μόνο έργω (με επίσημο τάφο, με κτερίσματα κτλ.) αλλά και λόγῳ (με εγκώμια, που μάλιστα πήραν και λογοτεχνική μορφή²). Η θεσμοθέτηση της συμπλήρωσης της γιορτής των *Επιταφίων* στην Αθήνα με εκφώνηση λόγου και η δημιουργία μιας ειδικής παράδοσης, καθώς καλλιεργήθηκε από ικανούς ρήτορες, είχε αποτέλεσμα ο επιτάφιος λόγος να πάρει κάποια σταθερή μορφή, που όλοι οι αγορητές ένοιωθαν την υποχρέωση να σεβαστούν. Καθώς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί πολύ πριν ο Περικλής εκφωνήσει τον *Επιτάφιο* του³, ο λόγος αυτός δεν αποτελεί μεμονωμένο κείμενο, αλλά εντάσσεται σε μια ρητορική παράδοση που δημιουργήματά της εμφανίζονταν συχνά στον αθηναϊκό λαό, αφού, με τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε, συχνοί ήταν οι πόλεμοι, άρα συχνά γινόταν η γιορτή των *Επιταφίων*, αναπόσπαστο μέρος των οποίων θεωρήθηκε ο επιτάφιος λόγος.

2. Π.χ. στην *Ιλιάδα* έχουμε τους θρήνους της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης στο νεκρό Έκτορα (ραψωδία Ω), στη λυρική ποίηση έχουμε τους θρήνους και τα εγκώμια, όπως και τα ελεγειακά επιτύμβια επιγράμματα.

3. Ήδη γνωρίζουμε ότι και ο ίδιος ο Περικλής, δέκα περίπου χρόνια πριν από το λόγο που θα μελετήσουμε, εκφώνησε κι άλλον επιτάφιο, για να τιμηθεί η θυσία των νεκρών του Σαμιακού πολέμου.

Έτσι ο λόγος αυτός απόκτησε σταθερή δομή (κάτι ανάλογο παρατηρούμε στην αττική τραγωδία), το περιεχόμενο και η μορφή του οριοθετήθηκαν. Από τους λίγους, αναλογικά, αττικούς επιταφίους που μας σώθηκαν¹ και από σχετικές μαρτυρίες μπορούμε να περιγράψουμε τη δομή ενός επιταφίου ως εξής:

1. Προοίμιο.
2. Καταγωγή και πρόγονοι: α) εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων, β) ανατροφή και αγωγή του αθηναϊκού λαού, γ) η φιλοπατρία, όπως εκδηλώθηκε στα πολεμικά κατορθώματα (μυθικά και ιστορικά) του αθηναϊκού παρελθόντος.
3. Οι προκείμενοι νεκροί, οι αρετές τους και οι πολεμικοί άθλοι τους.
4. Προτροπή για μίμηση στους νεότερους και παραμυθία (παρηγοριά) στους γονείς και τις χήρες των νεκρών.
5. Επίλογος.

Το σημαντικότερο μέρος, σε έκταση, ήταν το δεύτερο και ιδιαίτερα η τρίτη ενότητά του, όπου γινόταν διεξοδικό εγκώμιο των πολεμικών έργων των προγόνων. Η επιμονή αυτή εξηγείται από δυο λόγους: α) Από το θαυμασμό των προγόνων, που τους θεωρούσαν αξεπέραστα πρότυπα αρετής, β) Το έργο των νεκρών που ο ρήτορας θέλει να τιμήσει παίρνει αξία, με το να εμφανίζεται ως ανταξία συνέχεια του αξιοθαύμαστου έργου των προγόνων. Έτσι η θυσία των νεότερων συνδεόταν με το παρελθόν, ενσωματωνόταν στην εθνική ιστορία, υψωνόταν στη σφαίρα της αιωνιότητας. Αυτό εξηγεί και την ιδιαίτερη έκταση που αφιέρωνε ο ρήτορας στην ανάπτυξη του μέρους που αφορούσε στα πολεμικά κατορθώματα των νεκρών που τη μέρα εκείνη τιμούσε η πόλη.

6) Η δομή των επιταφίων

4. Κατά τη χρονολογική τους σειρά: α) Του Περικλή (431 π.Χ.), β) του Γοργία (απόσπασμα, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, γ) του Λυσία (392), δ) του Πλάτωνα (πλαστός επιτάφιος στο διάλογο Μενέξενος, για τους νεκρούς των πολέμων πριν από την ανταλκίδα ειρήνη (362, ε) του Δημοσθένη (338) και στ) του Ύπερείδη (322 π.Χ.). Από αυτούς, εκείνοι που, κατά μεγαλύτερη πιθανότητα, απαγγέλλονταν στον Κεραμεικό είναι ο α', ο ε' και ο στ'.

iii) Η δομή και το περιεχόμενο του Επιταφίου του Περικλή

Η διάρθρωση

Η διάρθρωση του Επιταφίου του Περικλή είναι η ακόλουθη:

1. Προοίμιο (Κεφ. 35):
2. Πρώτο μέρος (Κεφ. 36-41): Έπαινος των προγόνων (36, 1-2)· της σύγχρονης γενιάς (36, 3). Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και των τρόπων που ζει ο Αθηναίος (37-41).
3. Δεύτερο μέρος (Κεφ. 42-43): Έπαινος των νεκρών, προτροπή στους επιζώντες.
4. Τρίτο μέρος (Κεφ. 44-45): Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς, στα παιδιά, τους αδερφούς και τις συζύγους των νεκρών.
5. Επίλογος (46).

Αποκλίσεις από τη συνήθη δομή των επιταφίων

Αν συγκρίνουμε το διάγραμμα αυτό με τη δομή ενός συνηθισμένου επιταφίου, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε τις διαφορές που υπάρχουν: παραλείποντας τις λεπτομέρειες, ο Επιτάφιος του Περικλή διαφοροποιείται βασικά από τους άλλους, καθώς, αντί να του δίνει τη μεγαλύτερη έκταση, προσπερνά με μια σύντομη φράση τον έπαινο του αθηναϊκού παρελθόντος και αναφέρεται συνοπτικά, γενικά και αόριστα στα πολεμικά έργα των νεκρών της χρονιάς. Αντίθετα αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του στην ενότητα που αναφέρεται στο αθηναϊκό πολίτευμα και αναλύει τους λόγους που οδήγησαν την πόλη στο μεγαλείο.

Ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας

Κεντρική ιδέα του λόγου, θα λέγαμε, είναι: από δὲ οἷας ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ (δηλ. στο μεγαλείο αυτό) καὶ μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μέγала ἐγένετο (κεφ. 36), δηλαδή: ποιες αρχές συμπεριφοράς μάς οδήγησαν σ' αυτά τα πολεμικά κατορθώματα, με ποιο πολίτευμα και χάρη σε ποια στοιχεία του χαρακτήρα μας έγιναν αυτά τόσο μεγάλα – αυτά θα αναπτύξω. Το κύριο μέρος του λόγου λοιπόν είναι ένας εμπνευσμένος ύμνος στα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολεμικά και πνευματικά επιτεύγματα της αθηναϊκής πολιτείας την εποχή που την κατηύθυνε ο Περικλής. Το τι είναι η Αθήνα στην εποχή του και το τι κάθε κράτος όφειλε να είναι μας δίνει ο Θουκυδίδης. Παρουσιάζει την εικόνα του αθηναϊκού

πολιτεύματος, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο Περικλής και όπως το αντίκριζε και ο ίδιος, περισσότερο σαν ιδανικό παρά σαν συντελεσμένη πραγματικότητα. Έτσι έχουμε τον ορισμό του βαθύτερου πνεύματος της αθηναϊκής δημοκρατίας, θεωρημένης στο σύνολό της, την εικόνα του πολιτισμού της σ' όλο του το πλάτος και την πληρότητα: μια εικόνα της πόλης γεμάτη από μετρημένη ελευθερία και εσωτερική αξιοπρέπεια.

Για να τα εκφράσει όλα αυτά πιο έντονα, ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε την αντίθεση: είτε φανερά είτε με υπονοούμενα αντιπαράθετει στα χαρακτηριστικά της Αθήνας τα αντίστοιχα της μεγάλης αντίπαλης πόλης, της Σπάρτης. Όμως, από ένα σημείο και ύστερα, η αντιπαράθεση αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί, επειδή η Αθήνα παρουσίασε δραστηριότητα σε τομείς που η Σπάρτη ακόμα ούτε τους υποψιαζόταν. Έτσι τελικά η Αθήνα υψώνεται, μοναδική και ασύγκριτη, σε ένα αζεπέραστο μεγαλείο, για το οποίο θα έχουν να λένε οι γενιές που θα έρθουν. Παρακολουθούμε πια τη φιλοτέχνηση του ιδανικού προτύπου του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτη αυτάρκεια και ευδαιμονία.

Για να ντύσει το περιεχόμενο αυτό με την καταλληλότερη καλλιτεχνική μορφή, ο Θουκυδίδης προέκρινε να δώσει μια μεγαλοπρέπεια στο ρυθμό του λόγου. Δεν απευθύνεται μόνο στο μυαλό, αλλά και στην καρδιά ο λόγος του: υπάρχει μια ζεστασιά που πηγάζει και από το ύφος του λόγου αυτού: ένα ύφος δουλεμένο, σε σημείο που καμιά φορά φαίνεται εξεζητημένο, μας κερδίζει όμως καθώς είναι κατάσπαρτο από τόνους ποιητικών και εκπληκτικές σε δραστηριότητα εκφράσεις. Γλώσσα του Επιταφίου είναι αυτή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, η λογοτεχνική αττική διάλεκτος, με ορισμένες ιδιομορφίες.

iv) Η θέση του Επιταφίου μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη

Όπως ήδη έχουμε πει, σε μια βιαστική θεώρηση η παρουσία του Επιταφίου μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη δε φαίνεται απαραίτητη: ενώ γραμματολογικά ανήκει στις δημηγορίες, η λειτουργία του μέσα στην Ιστορία είναι διαφορετική από αυτές.

Η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης

Ύφος και γλώσσα του Επιταφίου

Εισαγωγικά

Θουκυδίδης και Περικλής

Φτάνει να σκεφτούμε ότι, ενώ στα 20 χρόνια πολέμου που περιγράφει ο Θουκυδίδης (431-411 π.Χ.) πολλές φορές οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να τιμήσουν και με επιτάφια ομιλία τους νεκρούς πολύ σημαντικότερων μαχών, τον βλέπουμε να παραθέτει μόνο του Περικλή τον *Επιτάφιο*, που μάλιστα εκφωνήθηκε πάνω στους τάφους λίγων νεκρών, αυτών που σκοτώθηκαν σε μάχες μικρής σημασίας κατά το πρώτο έτος του πολέμου⁵. Πώς λοιπόν δικαιολογείται η παρουσία του *Επιταφίου* μέσα στο έργο του ιστορικού; Η εξήγηση της απορίας αυτής είναι διπλή:

α) Ο Θουκυδίδης ανάμεσα σ' όλους τους συγχρόνους του ξεχώρισε τον Περικλή και δέχτηκε ισχυρή επίδραση από την προσωπικότητά του. Κι αυτό, επειδή ο Περικλής επέδειξε σε σπάνιο βαθμό ικανότητα να πείθει και να χειραγωγεί το λαό, ανιδιοτέλεια, πραγματική αγάπη για την πόλη και ήταν φωτισμένος οπαδός της κοινωνικής και πνευματικής πρωτοπορίας της εποχής του, χωρίς όμως να επιχειρεί προκλητικές και απότομες ανατροπές των θεσμών. Θέλησε λοιπόν να στήσει το μνημείο του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού επιβλητικό, να δείξει όσο γίνεται παραστατικότερα την αρετή του ολοκληρωμένη: και στα έργα και στα λόγια. Για το σκοπό αυτό αφιέρωσε μεγάλο μέρος του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου της *Ιστορίας* του στις ενέργειες και στις δημηγορίες του Περικλή. Κυρίως είναι στις δεύτερες που διαφαίνεται η μοναδική προσωπικότητα του πνευματικού ανθρώπου και του πολιτικού που ήταν ο Περικλής. Έτσι καλό είναι ο *Επιτάφιος* να συσχετίζεται με τις δύο άλλες δημηγορίες (βλ. παρακάτω σελ. 21). Το τμήμα αυτό της συγγραφής του Θουκυδίδη που είναι αφιερωμένο στον Περικλή θα κλείσει με τον περίφημο χαρακτηρισμό του πολιτικού από τον ιστορικό (βλ. παρακάτω σελ. 21). Με τον *Επιτάφιο* λοιπόν ο Θουκυδίδης δίνει μια συμπληρωματική απεικόνιση της προσωπικότητας του Περικλή, για να φωτίσει καλύ-

5. Πρόκειται για συμπλοκές που έγιναν όταν ο Αρχίδαμος εισέβαλε στην Αττική, για την ιππομαχία με τους Βοιωτούς και για τις επιχειρήσεις στην Ποτειδαία.

τερα ορισμένες ιδέες που αποτελούσαν την πολιτική φιλοσοφία του. Με τον *Επιτάφιο* το πορτρέτο ενός φωτισμένου και συστηματικού στις ενέργειές του Περικλή συμπληρώνεται, και παίρνει νέες διαστάσεις η πολιτική που αυτός αντιπροσώπευε.

6) Ο Θουκυδίδης υπήρξε εραστής της Αθήνας. Δε θα καταπιανόταν με την ιστορική συγγραφή, αν δεν πίστευε ότι μ' αυτό τον τρόπο θα πληροφορούσε τους μεταγενέστερους για το πολιτικό και πολιτιστικό θαύμα που συντελέστηκε στην πόλη του. Η πολιτική του σκέψη και η ιστορία του γεννήθηκαν από την αγάπη προς την Αθήνα του Περικλή. Ύστερα από αυτά, πολύ λογικό είναι να θέλησε να δώσει την ιδανική εικόνα της πόλης, πριν αυτή αμαυρωθεί από τις αποτυχίες που τη βρήκαν στον πόλεμο – πρώτη και μεγαλύτερη ο θάνατος του Περικλή. Δεν υπήρχε λοιπόν στιγμή καταλληλότερη από το τέλος του πρώτου χρόνου του πολέμου, όταν η Αθήνα αντιμετώπισε χωρίς δυσκολία τον αντίπαλο συνασπισμό και βγήκε αλώβητη, διατηρώντας όλη τη δύναμη και την ακτινοβολία της, για να ακουστεί το εγκώμιό της.

Έτσι, ενώ ο λόγος αυτός εξωτερικά παρουσιάζεται ως επιτάφιος των νεκρών του 431 π.Χ., στην πραγματικότητα είναι ο επιτάφιος μιας μεγάλης πολιτείας στην πιο κλασική της μορφή. Για τον αναγνώστη που ξέρει την καταστροφή που περιέμενε την αθηναϊκή ηγεμονία, αυτή η πραγματικότητα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Και ο Θουκυδίδης έκρινε ότι το καταλληλότερο πρόσωπο, για να εκφωνήσει το μνημειώδες εγκώμιο της αθηναϊκής πολιτείας, ήταν ο δημιουργός της, ο πρώτος άνήρ της ο Περικλής.

*Θουκυδίδης
και Αθήνα*

Γ' ΠΕΡΙΚΛΗΣ Ο ΞΑΝΘΙΠΠΟΥ (500, περ. - 429 π.Χ.)

Τα βιογραφικά

Ο ΠΡΟΔΟΤΟΣ, στο κεφάλαιο VI 131 της *Ιστορίας* του, κάνει λόγο για το γάμο της Αγαρίστης, της θυγατέρας του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, ο οποίος ήταν παππούς του θεμελιωτή της αθηναϊκής δημοκρατίας Κλεισθένη (τέλη 6 π.Χ. αι.). Το όνομά της δόθηκε στην εγγονή της, Αγαρίστη, που την παντρεύτηκε ο Αθηναίος Ξάνθιππος· λοιπόν, «ενώ ήταν έγκυος, είδε όνειρο στον ύπνο της· της φάνηκε δηλαδή πως γέννησε λιοντάρι· κι ύστερ' από λίγες μέρες χάρισε στον Ξάνθιππο αγόρι, τον Περικλή».

Πολιτική σταδιοδρομία

«Λέων» λοιπόν, με τη συμβολική έννοια της λέξης, πριν ακόμη γεννηθεί, επονομάστηκε ο Περικλής – προγνωστικό που επαληθεύτηκε εντυπωσιακά. Γιατί αναδείχτηκε μεγάλος ηγέτης· πρωταγωνίστησε στην πολιτική σκηνή της Αθήνας από το 460 π.Χ. ως το θάνατό του· είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε ο μόνος που επανεκλεγόταν «στρατηγός» της αθηναϊκής δημοκρατίας συνεχώς για δεκαπέντε χρόνια (443-429 π.Χ.), πράγμα για το οποίο απαιτήθηκε ειδική «συνταγματική» ρύθμιση του θεσμού των στρατηγών. Δικαίωσε αυτή τη μοναδική κυριαρχία του σε μια δημοκρατική πολιτεία, αλλά και στον πρωταγωνιστικό του ρόλο στον ελληνικό κόσμο της εποχής του γενικότερα, αφού:

Το έργο του Περικλή

- α) Εδραίωσε την «Αθηναϊκή Συμμαχία» και αύξησε τις εισφορές των συμμάχων, προς όφελος της πόλης του. Ταυτόχρονα επεξέτεινε την επιρροή της Αθήνας, με την ίδρυση νέων αποικιών σε επίκαιρα σημεία.
- β) Μεταρρύθμισε ορισμένους θεσμούς της πολιτείας, ώστε το πολίτευμα να πάρει δημοκρατικότερο χαρακτήρα.
- γ) Αξιοποίησε την οικονομική ευρωστία της Αθήνας, δημιουργώντας τα περίλαμπρα οικοδομήματα της Ακρόπολης, τα Μακρά τείχη, που ένωναν με ασφάλεια την Αθήνα με το επίνειό της, τον Πειραιά και άλλα μνημειώδη δημόσια έργα.

δ) Συνέβαλε ουσιαστικά στην πνευματική άνθηση της Αθήνας, ώστε να καταστεί η πόλη του «πρυτανείον τῆς σοφίας» του ελληνικού κόσμου.

ε) Ξεπερνώντας την εποχή του, διακήρυξε την ενότητα του ελληνικού κόσμου και προσπάθησε να κάνει πραγματικότητα την «πανελλήνια ιδέα», με την ειρηνική ρύθμιση των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Μάλιστα είχε την πρωτοβουλία να ιδρυθεί «πανελλήνια» αποικία στην Κάτω Ιταλία, οι Θούριοι (444 π.Χ.)· στην προσπάθειά του αυτή βρήκε συμπαραστάτες τον Πρωταγόρα και τον Ηρόδοτο, που έγιναν πολίτες της νέας πόλης.

Με όλ' αυτά δε φαίνεται χαριστική πράξη η απόφανση της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η εποχή της ακμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, και ιδιαίτερα της Αθήνας, ο «χρυσός αιώνας», είναι ο «αιώνας του Περικλή». Η πτυχή όμως της λαμπρής σταδιοδρομίας του Περικλή, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον αναγνώστη του *Επιταφίου*, είναι η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, του ιδεολογικού του κόσμου. Λοιπόν, στη διαμόρφωσή της δε συνέβαλε μονάχα το ανώτερο πνευματικό επίπεδο που εξασφάλιζε στον χαρισματικό Αθηναίο πολίτη η γενικότερη στάθμη της κλασικής Αθήνας, αλλά και η αξιοποίηση της μαθητείας του κοντά σε φημισμένους δασκάλους (όπως ο Αναξαγόρας και, για τη μουσική, ο Δάμων) και των φιλικών του σχέσεων με μεγάλες προσωπικότητες (Πρωταγόρας, Φειδίας, Σοφοκλής, Ηρόδοτος), όπως και της συμβίωσής του με την περίφημη Ασπασία από τη Μίλητο. Έτσι, στα άλλα ηγετικά του προσόντα: τον σταθερό, ακέραιο και ευθύ χαρακτήρα, την πολιτική διαίσθηση, την τόλμη του να παίρνει κρίσιμες αποφάσεις και την ευθύνη τους, προστέθηκε η ρητορική δεινότητα, που του απέδωσε τον χαρακτηρισμό «Ολύμπιος», που τον εμφάνιζε ως ένα Δία στον κόσμο των ανθρώπων. Τη δραστικότητα της ρητορικής του, που ήταν αποτέλεσμα της ενίσχυσης των φυσικών του χαρισμάτων από τη διδασκαλία των σοφιστών, μπορούμε να την αντιληφτούμε τόσο από τα όσα η παράδοση μας διέσωσε για

*Η διαμόρφωση
της πνευματικής
του προσωπικό-
τητας*

*Η ρητορική του
δεινότητα*

την εντύπωση που είχε κάνει ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε στα 438 π.Χ. για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου, όσο και από τις τρεις δημηγορίες που καταχώρισε στην *Ιστορία* του ο Θουκυδίδης: αυτήν που εκφώνησε για να πείσει τους Αθηναίους να μην υποχωρήσουν στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων, αλλά να υπερασπιστούν την ηγεμονική τους θέση στην Ελλάδα (βιβλίο Α, κεφ. 140-144), τον *Επιτάφιο* που θα μελετήσουμε και το «κύκνειο άσμα» του, τη δημηγορία που εκφώνησε για να κρατήσει υψηλό το φρόνημα των Αθηναίων, μετά τις πρώτες δοκιμασίες του πολέμου (βιβλίο Β, κεφ. 60-64).

Για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή παρουσίαση της προσωπικότητας του Περικλή, παραθέτουμε το αριστουργηματικό πορτρέτο του, όπως το φιλοτέχνησε ο Θουκυδίδης (βιβλίο Β, κεφ. 65).

«Ο Περικλής όσο καιρό κυβέρνησε την πόλη σε περίοδο ειρήνης, τη διοικούσε με σύνεση και την κράτησε μακριά από κλυδωνισμούς· η Αθήνα στις μέρες του έφτασε στο αποκορύφωμα της δύναμής της. Και όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος, αποδείχτηκε ότι αυτός και γι' αυτή την περίπτωση είχε προβλέψει και υπολογίσει ορθά τη δύναμη της πόλης... Ο Περικλής, διαθέτοντας την επιβολή που αντλούσε από το κύρος του και την πνευματική του υπεροχή και επειδή είχε αποδειχτεί αναμφισβήτητα εντελώς αδωροδόκητος, κρατούσε χωρίς καταναγκασμό το λαό στην εξουσία του· δεν ήταν το πλήθος που του επέβαλε τις αποφάσεις, αλλά περισσότερο αυτός το καθοδηγούσε. Και αυτό, γιατί η πολιτική του δύναμη δεν προερχόταν από άπρεπες πηγές, ώστε να νιώθει την ανάγκη να τους μιλά κολακευτικά, αλλά το κύρος του του έδινε τη δυνατότητα να λέει σε ορισμένα θέματα τα αντίθετα, ώστε να προκαλεί την οργή τους. Έτσι, όποτε αντιλαμβανόταν ότι από υπερβολική αλαζονία που δεν ταίριαζε στην περίπτωση έδειχναν θρασύτητα, με τις δημηγορίες του τους τιθάσευε ώστε να φοβηθούν. Κι όταν πάλι τους έπιανε παράλογος φόβος, αναστήλωνε ξανά το ηθικό τους. Λοιπόν, το όνομα του πολιτεύματος ήταν βέβαια δημοκρατία, όμως την εξουσία στην πραγματικότητα ασκούσε ο πιο άξιος πολίτης».

Το πορτρέτο του Περικλή

Δ' ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

*Οι δύο αντίθετες
απόψεις*

Ισως το πιο πολυσυζητημένο πρόβλημα, απ' όσα παρουσίασε ο Επιτάφιος που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς των μαχών του 431 π.Χ., είναι η πατρότητά του. Δηλαδή ήδη από την αρχαιότητα διατυπώθηκαν δύο αντίθετες απόψεις, για καθεμιά απ' τις οποίες οι υποστηρικτές τους επιστράτευαν ποικίλα επιχειρήματα, ώστε να επιβάλουν αυτήν που ασπάζονται. Συγκεκριμένα, έχουμε την άποψη εκείνων που θεωρούν το Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα του λόγου και την αναφορά του ονόματος του Περικλή απλώς συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές του ιδέες με το δικό του τρόπο· και την αντίθετη άποψη, όσων νομίζουν ότι ο Θουκυδίδης υπήρξε ο στενογράφος μιας δημηγορίας που στο σύνολό της μας τη διέσωσε, όπως την απήγγειλε ο μεγάλος Αθηναίος πολιτικός.

*Η συμβιβαστική
άποψη*

Όμως, από τα όσα ήδη έχουν εκτεθεί στις προηγούμενες σελίδες, φαίνεται ότι η σημασία που δόθηκε στο θέμα αυτό είναι υπερβολική και πρέπει να υποβαθμιστεί. Η προσεκτικότερη μελέτη δείχνει ότι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια είναι η συμβιβαστική άποψη ότι: α) ήταν δυνατό ο Περικλής να εκφωνήσει μια επιταφια ομιλία παρόμοια με αυτή που μας σώθηκε – τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα διανοήματα – χωρίς την παρέμβαση του Θουκυδίδη ή, β) ότι ο Θουκυδίδης, αν η πόλη τού είχε αναθέσει το τιμητικό αυτό χρέος, θα μπορούσε να πλάσει ένα ρητορικό κείμενο με περιεχόμενο το ίδιο βαθύ, πλούσιο και πρωτότυπο, χωρίς να έχει ακούσει το λόγο του Περικλή ή να είχε συμβουλευτεί τις σημειώσεις του. Γιατί στην περίπτωση του Επιταφίου έχουμε τη σπάνια αλλά ιδιαίτερα ευτυχισμένη σύμπτωση δύο μεγάλων προσωπικοτήτων, που έχουν την ικανότητα να εισχωρούν στη βαθύτερη ουσία των θεσμών, των καταστάσεων, των γεγονότων και των ανθρώπων και που η ψυχή και των δύο φωτίζεται από τη λάμψη του ίδιου ανώτερου ιδανικού, θερμαίνεται από την ίδια αγάπη: στην περίπτωση του Θουκυδίδη και του Περικλή, πλούτος που γέμιζε την ψυ-

χή και των δυο ήταν η αγάπη για το μεγαλείο στο οποίο έφτασε η δημοκρατική Αθήνα. Κοινή επιθυμία τους ήταν να διασωθεί για τις μελλούμενες γενιές το ιδανικό της αθηναϊκής δημοκρατίας σαν καταστατικός χάρτης του καλύτερου πολιτεύματος και να υμνηθεί η Αθήνα του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που στάθηκε η αρχή του τέλους, ένα γεγονός που καμιά πολιτική διορατικότητα δεν μπορούσε να προβλέψει: ο λοιμός, του 430 π.Χ.

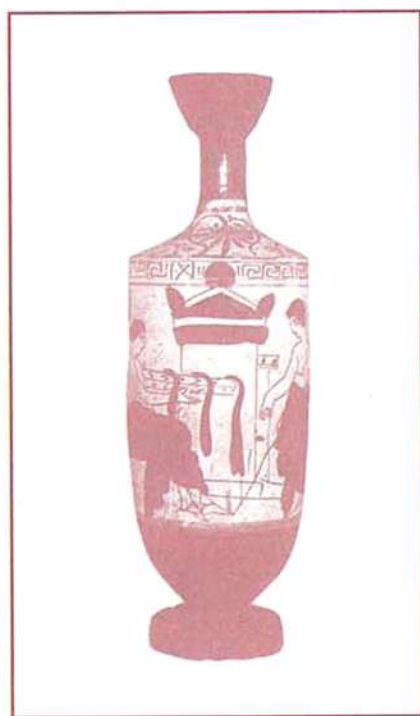
Αν αυτή η άποψη σχετικά με την πατρότητα του *Επιταφίου* είναι η ορθότερη, δεν έχει πια μεγάλη σημασία για την κατανόηση του λόγου η προσπάθεια να εξακριβωθεί σε κάθε περίπτωση τι ανήκει στον πραγματικό λόγο που εκφώνησε το φθινόπωρο του 431 π.Χ. ο Περικλής και τι στην επεξεργασία, στην οποία τον υπέβαλε ο Θουκυδίδης. Μάλιστα πολύ θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ιδιότητα αυτή μέθοδο συνεργασίας για τη δημιουργία του *Επιταφίου* η εξέταση της θέσης που έχουν μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδα οι δημηγορίες, πράγμα που ήδη έχουμε επιχειρήσει παραπάνω. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία και είναι αναμφισβήτητο, είναι το ότι ο *Επιτάφιος* που έχουμε μπροστά μας είναι αντάξιος της πνευματικής προσωπικότητας και του Θουκυδίδα και του Περικλή. Συμβάλλει στη θετική αποτίμηση και των δύο, χωρίς, αντίθετα, να δίνει αφορμή να υποτιμηθεί με όποιο τρόπο είτε ο ιστορικός είτε ο πολιτικός.

**Τελικές
διαπιστώσεις**

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κείμενο

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ*

(Βιβλίο Β, 34-46)

**Η τελετή
των επιταφίων
στην Αθήνα**

34. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ χειμῶνι¹ Ἀθηναῖοι τῷ πατρίῳ νόμῳ² χρώμενοι δημοσίᾳ ταφὰς ἐποιήσαντο τῶν ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ³ πρώτων ἀποθανόντων⁴ τρόπῳ τοιῷδε. τὰ μὲν ὅστ᾽⁵ προτίθενται τῶν ἀπογενομένων πρότριτα σκηνὴν ποιήσαντες, καὶ ἐπιφέρει τῷ αὐτοῦ ἕκαστος ἥν τι βούλῃται⁶. ἐπειδὴν δὲ ἡ ἐκφορά⁷ ἤ, λάρνακας κυπαρισσίνας⁸ ἄγουσιν ἄμαξαι, φυλῆς ἑκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ ὅστ᾽⁹ ἕς ἕκαστος ἥν φυλῆς. μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὐρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν¹⁰. ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος καὶ ἀστών καὶ ξένων, καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι. τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὃ ἐστὶν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου¹¹ τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλήν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι· ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ¹² καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν. ἐπειδὴν δὲ κρύψωσι γῇ, ἀνὴρ ἡρημένος ὑπὸ τῆς πόλεως, ὃς ἂν γνώμῃ τε δοκῇ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκη, λέγει ἐπ' αὐτοῖς ἔπαινον τὸν πρέποντα· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπέρχονται. ὧδε μὲν θάπτουσιν· καὶ διὰ παντός τοῦ πολέμου, ὁπότε ξυμβαίῃ αὐτοῖς, ἐχρῶντο τῷ νόμῳ. ἐπὶ δ' οὖν τοῖς πρώτοις τοῖσδε Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ἡρέθη λέγειν¹³. καὶ ἐπειδὴ καιρὸς ἐλάμβανε, προσελθὼν ἀπὸ τοῦ σήματος ἐπὶ βῆμα ὑψηλὸν πεποιημένον, ὅπως ἀκούοιτο ὡς ἐπὶ πλεῖστον τοῦ ὄμιλου, ἔλεγε τοιαῦτα.

* Το κείμενο του Επιταφίου ακολουθεῖ την ἔκδοση του H.S. Jones (Οξφόρδη, 1942).

Γλωσσικά σχόλια

Κεφ. 34

Χρώμενοι τῷ νόμῳ· κρατώντας το ἔθιμο.

Προτίθενται· ἐκθέτουν (στην Αγορά).

Τῶν ἀπογενομένων· των νεκρῶν.

Πρότριτα· για δυο μέρες (ὡς τρίτη λογαριαζόταν ἡ ἡμέρα τῆς ἐκφοράς).

Σκηνὴ· ἐξέδρα.

Ἐπιφέρω τῷ ἑαυτοῦ· φέρνω στον δικό μου.

Λάρναξ· κιβώτιο, οστεοθήκη.

Κλίνη· φέρετρο.

Φέρεται· τὴ μεταφέρουν στα χέρια.

Ἀναίρεσις· συλλογὴ των πτωμάτων των νεκρῶν τῆς μάχης.

Ξυνεκφέρει· παίρνει μέρος στη νεκρώσιμη

πομπή.

Προσῆκων· συγγενής.

Σῆμα· νεκροταφεῖο.

Τοὺς ἐκ των πολέμων· τους νεκροὺς των

μαχῶν.

Κρυπτο γῇ· σκεπάζω με χώμα.

Γνώμη... μὴ ἀξύνετος (σχῆμα λιτότητας)·

πολύ συνετός.

Προῆκω· ξεχωρίζω, ἐπιβάλλομαι.

Ἀξίωσις· κύρος, ἐπιβολή.

Ἐπ' αὐτοῖς· πάνω στον τάφο τους.

Ὅποτε ξυμβαίῃ αὐτοῖς (θάπτειν τοὺς νεκρούς)· σε κάθε παρόμοια περίπτωση.

Καιρὸς ἐλάμβανε· ἔφτασε ἡ ὥρα.

Ὅμιλος· το συγκεντρωμένο πλήθος.

34. Στη διάρκεια του ίδιου χειμώνα οι Αθηναίοι, κρατώντας το πατροπαράδοτο έθιμο, τέλεσαν με δημόσια δαπάνη την κηδεία των πρώτων νεκρών αυτού του πολέμου με τον εξής τρόπο. Κατασκευάζουν εξέδρα και εκθέτουν εκεί τα οστά των πεσόντων την προπαραμονή της εκφοράς κι ο καθένας φέρνει επιπλέον για τον δικό του ό,τι θέλει. Κι όταν έρθει η ώρα της εκφοράς, άμαξες μεταφέρουν οστεοθήκες από ξύλο κυπαρισσιού, μια για την κάθε φυλή· και τα οστά του καθενός έχουν τοποθετηθεί στο φέρετρο της φυλής του. Όμως, ένα φέρετρο σκεπασμένο με ύφασμα το μεταφέρουν στα χέρια· είναι των αγνοουμένων, που δε στάθηκε δυνατό να βρουν τα πτώματά τους και να τα σηκώσουν. Λοιπόν, την εκφορά ακολουθεί όποιος θέλει κι απ' τους πολίτες κι απ' τους ξένους. Δίπλα στον τάφο παίρνουν θέση γυναίκες, οι συγγενείς των νεκρών, που τους μοιρολογούν.

Λοιπόν, αποθέτουν τα φέρετρα στο δημόσιο νεκροταφείο, αυτό που βρίσκεται στο πιο ωραίο προάστιο της πόλης, και ανέκαθεν σ' αυτό θάβουν τους νεκρούς των μαχών, με εξαίρεση βέβαια τους Μαραθωνομάχους· γιατί εκείνων την ανδρεία έκριναν ασύγκριτη, κι έτσι τους ενταφίασαν εκεί όπου έπεσαν. Κι αφού τους σκεπάζουν με χώμα, άντρας που έχει οριστεί από την πόλη και ο οποίος θεωρείται ότι και πολύ συνετός είναι και επιβάλλεται με το κύρος του, απαγγέλλει πάνω στον τάφο τους το εγκώμιο που τους ταιριάζει, κι ύστερ' απ' αυτό αποχωρούν. Έτσι λοιπόν γίνεται η ταφή τους· κι απ' την αρχή ως το τέλος του πολέμου, σε κάθε παρόμοια περίπτωση, κρατούσαν το έθιμο αυτό.

Λοιπόν, πάνω στον τάφο αυτών των πρώτων νεκρών ορίστηκε να μιλήσει ο Περικλής, ο γιος του Ξανθίππου. Κι όταν ήρθε η κατάλληλη στιγμή, προχώρησε από τον τάφο στο δήμα, που το είχαν κατασκευάσει ψηλό, για ν' ακουστεί από όσο γινόταν μεγαλύτερο μέρος των συγκεντρωμένων, και μίλησε περίπου ως εξής:

**Ο Περικλής
διατυπώνει την
ἀποψή του για το
αν έχει θέση ο
ρητορικός λόγος
στην τελετή των
Επιταφίων**

35. «Οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότων ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα¹ τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε, ὡς καλὸν ἐπὶ τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θαπτομένοις ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἐμοὶ δὲ ἄρκουν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ² καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς, οἷά³ καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὁρᾶτε, καὶ μὴ ἐν ἑνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι. χαλεπὸν γὰρ τὸ μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιούται.⁴ ὅ τε γὰρ ξυνειδῶς καὶ εὖνους ἀκροατῆς τάχ' ἂν τι ἐνδεεστερώς πρὸς ἃ βούλεται τε καὶ ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὃ τε ἄπειρος ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀκούει. μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἑτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἱκανὸς εἶναι ὁρᾶσαι τι ὧν ἤκουσεν· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν. ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλαι οὕτως ἐδοκίμασθη ταῦτα καλῶς ἔχειν, χρὴ καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ πειράσθαι ὑμῶν τῆς ἐκάστου βουλήσεώς τε καὶ δόξης τυχεῖν ὡς ἐπὶ πλεῖστον».

Κεφ. 35

Οἱ πολλοὶ τῶν εἰρηκότων· οἱ περισσότεροι ἀπὸ τους ομιλητές.

Προστίθιμί τινί τι· συμπληρώνω κάτι με κάτι (νέο).

Γίγνομαι ἀγαθός· αποδεικνύομαι ἀνδρείος.

Κινδυνεύεσθαι πιστευθῆναι (υποκ.)· να εξαρτάται η αξιοπιστία.

Εὖ τε καὶ χεῖρον· ὅπως τους αξίζει ή κατώτερα.

Χαλεπός· δύσκολος.

Μετρίως (μέτρον) εἰπεῖν· να μιλήσει με επιτυχία.

Ἐν ᾧ (ἐν τούτῳ, ἐν ᾧ)· σε θέμα που.

Μόλις βεβαιούται ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας· με πολύ κόπο εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι (ο ρήτορας) λέει την αλήθεια.

Ὁ ξυνειδώς· αὐτός που έχει άμεση γνώση.

Τάχ(α)· ἴσως.

Ἐνδεεστερώς (τι)· κάπως κατώτερα.

Ἔστιν ἃ (=ἐνια)· μερικά.

Πλεονάζεται· εξογκώνεται.

Φύσις· δύναμη (εἴ τι... φύσιν = ὁ εἴη μείζον τῆς αὐτοῦ φύσεως).

Ἔς ὅσον· ως το σημείο που...

Τὸ ὑπερβάλλον τινός· ὁ,τι ξεπερνά τις δυνάμεις κάποιου (τοῖς ἐπαινοῖς οἱ μείζους εἰσὶ τῆς φύσεως αὐτῶν).

Ἦδη· απ' τη στιγμή εκείνη.

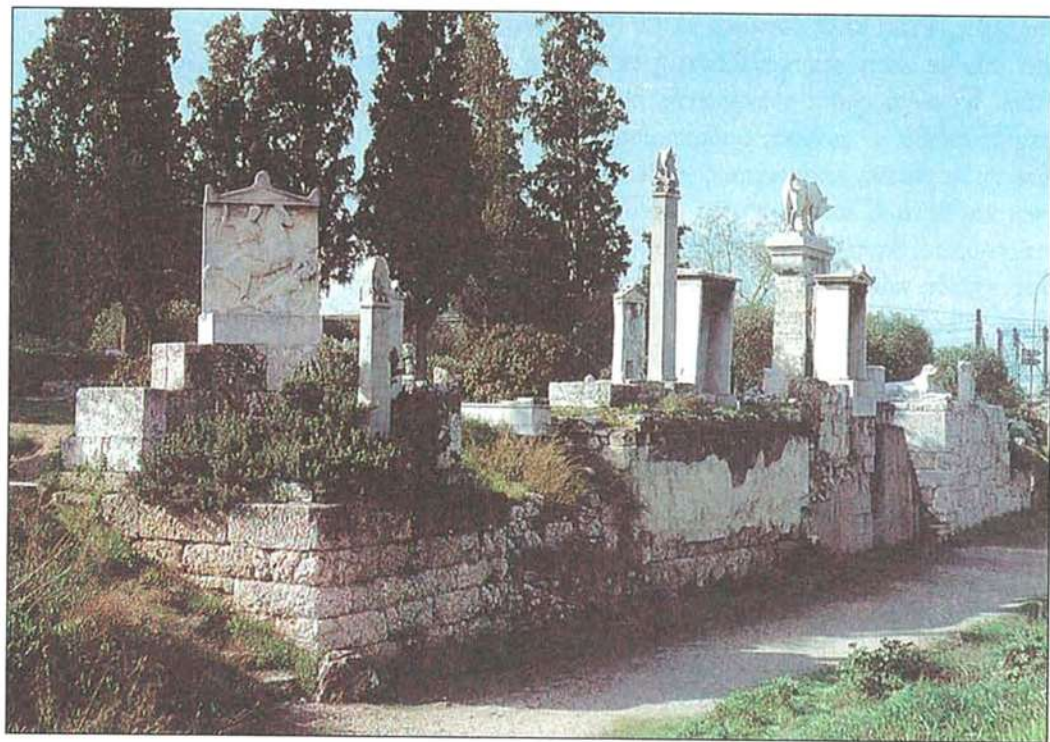
Δοκιμάζεται καλῶς ἔχειν· στην πράξη αποδεικνύεται ορθό.

Ἐπομαι τῷ νόμῳ· ακολουθώ το έθιμο.

Δόξα· η προσδοκία, αυτό που περιμένατε από μένα.

Τυχάνω (ἐδῶ)· ικανοποιώ.

35. «Οι περισσότεροι απ' όσους έχουν μιλήσει ως τώρα απ' αυτό το βήμα επαινούν τον νομοθέτη που συμπλήρωσε τη συνηθισμένη τελετή μ' αυτό τον λόγο, με τη σκέψη ότι είναι ωραίο να εκφωνείται πάνω στον τάφο των νεκρών του πολέμου. Εγώ όμως θα ήμουν της γνώμης πως είναι αρκετό, για άντρες που αποδείχτηκαν γενναίοι με έργα, με έργα να τους αποδίδονται τιμές, σαν κι αυτές που βλέπετε να συνοδεύουν αυτή την ταφή, κι όχι να κρέμεται η αναγνώριση του ηρωισμού πολλών από έναν άντρα, που ο λόγος του μπορεί να είναι ωραίος, μπορεί και κατώτερος. Γιατί είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς μ' επιτυχία, εκεί που με κόπο εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι λέει την αλήθεια. Κι αυτό, γιατί ο ακροατής που ξέρει καλά τα γεγονότα και τ' ακούει μ' ευνοϊκή διάθεση, ίσως θα σχημάτιζε τη γνώμη ότι τα λεγόμενα είναι κάπως κατώτερα, σε σύγκριση μ' αυτά που και θέλει ν' ακούει και τα ξέρει καλά· όμως, αυτός που δεν τα γνώρισε, θα σχημάτιζε τη γνώμη πως πρόκειται για υπερβολές, επειδή νιώθει φθόνο, αν τυχόν ακούσει κάτι που ξεπερνά τη δική του δύναμη. Γιατί μόνο ως εκείνο το σημείο ανέχεται ο άνθρωπος ν' ακούει επαίνους που λέγονται για άλλους, ως εκεί που κι ο καθείς πιστεύει ότι είναι ικανός να κατορθώσει κάτι απ' όσα άκουσε· όμως, για καθετί που ξεπερνά τη δύναμή του, κυριεύεται απ' την πρώτη στιγμή από φθόνο, κι έτσι δεν δίνει πίστη. Αλλά, επειδή οι παλιότεροι δοκίμασαν στην πράξη το έθιμο κι έκριναν ότι έχει καλώς, έχω κι εγώ την υποχρέωση να συμμορφωθώ με τον νόμο και ν' ανταποκριθώ όσο γίνεται πιο πολύ στην επιθυμία και τις πεποιθήσεις του καθενός σας.

Ο Κεραμεικός

Καὶ γυναῖκες πάρειςιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι.
Βωμός με γυναῖκες που θρηνοῦν

**α) Επαινος των
προγόνων και της
σύγχρονης γενιάς.**

**β) Η «Πρόθεσις» του
Λόγου**

**Η δημοκρατία
(ορισμός και φύση
της). Τα ήθη, που
αποτελούν
προϋπόθεσή της**

36. «Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων¹ πρῶτον· δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα ἐν τῷ τοιῷδε τὴν τιμὴν ταύτην τῆς μνήμης δίδοσθαι. τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες² διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδωκαν. καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν· κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὅσῃν ἔχομεν ἀρχὴν³ οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον. τὰ δὲ πλείω αὐτῆς⁴ αὐτοὶ ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι⁵ παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην. ὣν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους ἔργα, οἷς ἕκαστα ἐκτέθη, ἢ εἴ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν θάρβαρον ἢ Ἑλληνα πολέμιον ἐπιόντα προθύμως ἡμυνάμεθα, μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος, ἔασω⁶. ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλη ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον,⁷ νομίζων ἐπὶ τε τῷ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῇ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὅμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων ζύμφορον εἶναι ἑπακοῦσαι αὐτῶν».

37. «Χρώμεθα¹ γὰρ πολιτείᾳ οὐ ζηλούσῃ² τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἐτέροις. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἄλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία³ κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν⁴, ὥς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανείᾳ κεκώλυται. ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηράς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηρόνας προστιθέμενοι. ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος⁵ μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν αἰεὶ⁶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κείνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι⁷ ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν».

Κεφ. 36

Ἐν τῷ τοιῷδε· σε περίπτωσι, ὅπως ἡ σημερινή.
 Διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων· καθὼς ἡ μια γενιά
 διαδεχόταν τὴν ἄλλη.
 Δι' ἀρετὴν· με τὴν ἀνδρεία τους.
 Πρὸς οἷς (πρὸς τοῦτοις ᾧ)· κοντά σ' ἐκεῖνα που...
 Ἀρχή· ἐξουσία.
 Οὐκ ἀπόνως (λιτότητα)· με πολὺ μόχθο.
 Κτησάμενοι... προσκατέλιπον· ᾧ ἐδέξαντο, πρὸς
 τοῦτοις ᾧ ἐκτῆσαντο κατέλιπον ἡμῖν.
 Καθεστῆκυια ἡλικία· ἡ ὥριμη ἡλικία.
 Μάλιστα· περίπου, λίγο πολὺ.
 Ἐὼ· ἀφῆνω, παραλείπω.
 Εἷ τι· ἀν κάποτε.
 Ἐπιών· ἐπιδρομέας.

Ἀμύνομαι· ἀποκρούω.
 Εἰδότες· αὐτοὶ που γνωρίζουν καλά.
 Ἐπιτήδευσις· ἀρχές.
 Πολιτεία· πολιτεύμα.
 Τρόποι· τρόπος ζωής.
 Ἐπ' αὐτά· σ' αὐτὸ το σημεῖο ἀκμῆς.
 Εἶμι καὶ ἐπὶ· θα ἐρθῶ, θα συνεχίσω με...
 Τῶνδε· στο σημεῖο αὐτό, ὅπως καὶ σε ἄλλα, ὅπου
 χρησιμοποιεῖται ἡ δεικτική ἀντωνυμία ὅδε,
 ἐκφραστική χειρονομία τοῦ ρήτορα πρὸς τὸν τάφο
 τῶν νεκρῶν πρέπει νὰ συνόδευσεν τὸν λόγο.
 Ἐπὶ τῷ παρόντι· στὴν περίπτωσή μας.
 Οὐκ ἀπρεπῇ (λιτότητα)· πολὺ ταιριαστά.
 Ξύμφορον· ωφέλιμο.

Κεφ. 37

Χρώμεθα πολιτεία· τὸ πολίτευμα που ἔχουμε.
 Οἱ πέλας· οἱ ἄλλοι.
 Τισὶν· σε μερικούς.
 Ὅνομα· αιτιατική ἀναφοράς.
 Διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους, ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκείν·
 ἐπειδὴ ἡ ἐξουσία δε βρίσκεται στα χέρια τῶν
 ὀλιγαρχικῶν, ἀλλὰ τοῦ δήμου.
 Τὰ ἴδια διάφορα· οἱ ιδιωτικές διαφορές.
 Μέτεστι πᾶσι τὸ ἴσον· ὅλοι ἔχουν τὰ ἴδια
 δικαιώματα.
 Ἀξίωσις· ἐπιβολή, κύρος.
 Ἐν τῷ (= ἐν τινί)· σε κάτι, σε κάποιο τομέα.
 Μέρος· ἡ σειρά.
 Ἀρετὴ (ἐδώ)· ικανότητα.
 Αὐ· πάλι, ἀντίθετα.
 Κατὰ πενίαν· ἀν εἶναι φτωχός.
 Ἐχων· ἐφόσον μπορεῖ.
 Ἀφάνεια ἀξιώματος· ἀσημότητα κοινωνικῆς
 θέσης.
 Πολιτεύομεν ἐλευθέρως τὰ πρὸς τὸ κοινόν· τις

σχέσεις μας με τὴν πολιτεία τις διέπει ἡ
 ἐλευθερία.
 Ἐπιτήδευμα καθ' ἡμέραν· οἱ καθημερινές
 (ιδιωτικές) ἀπασχολήσεις.
 Ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποψίαν (ἐλευθέρως
 πολιτεύομεν)· εἴμαστε ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ
 καχυποψία μεταξύ μας.
 Ἐχω τὸν πέλας δι' ὀργῆς· ἀγανακτῶ με τὸ
 γείτονά μου.
 Δρῶ καθ' ἡδονήν· κάνω κάτι ὅπως μου ἀρέσει.
 Ἀζήμιος· που δεν ἐπιφέρει ποινὴ.
 Οὐδὲ προστίθεμεν τῇ ὕψει ἀχθιδόνας· οὔτε
 παίρνομε τὸ ὕψος πειραγμένου.
 Ἀνεπαχθῶς προσομιλοῦμεν τὰ ἴδια· στις
 ιδιωτικές μας σχέσεις δεν ἐνοχλοῦμε ὁ ἓνας τὸν
 ἄλλο.
 Διὰ δέος· ἀπὸ ἐσωτερικὸ σεβασμό.
 Οἱ αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντες· αὐτοὶ που κάθε φορὰ
 διοικοῦν τὴν πόλιν.
 Ἀκρόασις· υπακοή.
 Κεῖνται· ἰσχύουν.

Ἡ δύναμις τῆς πόλεως: α) Τετράδραχμο Αθηνῶν, 480-460 π.Χ.

Ἡ δύναμις τῆς πόλεως: 6) Ἡ Αθηναϊκὴ Συμμαχία κατὰ τὴν ἐναρξὴ
τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου

**Οι χαρές της ζωής.
Το εμπόριο**

38. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίαις¹ νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει. ἐπεσέρχεται² δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως³ ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων».

**Ἡ Αθήνα καὶ ἡ
Σπάρτη στὸν
πόλεμο: σύγκριση
τῆς αγωγῆς τῶν
νέων στὶς δύο
πόλεις**

39. «Διαφέροντες¹ δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε. τὴν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχουμεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις² ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἂν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφελῇθῃ, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεόν καὶ ἀπάταις³ ἢ τῷ ἄφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ⁴. καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθύς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνεμμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἥσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν. τεκμήριον δέ· οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς, μεθ' ἀπάντων δὲ ἐς τὴν γῆν ἡμῶν στρατεύουσι, τὴν τε τῶν πέλας αὐτοὶ ἐπελθόντες οὐ χαλεπῶς ἐν τῇ ἄλλοτρίᾳ τοὺς περὶ τῶν οἰκείων ἀμυνομένους μαχόμενοι τὰ πλείω κρατοῦμεν. ἄθρόα τε τῇ δυνάμει ἡμῶν οὐδεὶς πολεμὸς ἐνέτυχε διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἅμα ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῇ ἐπὶ πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν· ἦν δέ που μορίῳ τινὶ προσμείξωσι, κρατήσαντές τέ τινας ἡμῶν πάντας αὐχοῦσιν ἀπεῖσθαι καὶ νικηθέντες ὑφ' ἀπάντων ἡσῆσθαι⁵. καίτοι εἰ ῥαθυμία μᾶλλον ἢ πόνων μελέτῃ καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεόν ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ προκάμνειν, καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι, καὶ ἔν τε τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι θαυμάζεσθαι καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις».

**Ὁ ἀθηναϊκὸς
χαρακτήρας**

40¹. «Φιλοκαλοῦμέν² τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλοῦτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἰσχίον. ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πο-

Κεφ. 38.

Καὶ μὴν καὶ· καὶ πέρ' ἀπ' αὐτά.
Τῇ γνώμῃ· για το πνεῦμα μας.
Διετήσιος· που καλύπτει ολόκληρο το χρόνο.
Νομίζω τινί = χρώμαί τινι (αντ.) νόμῳ (κατηγ.) =
έχω τη συνήθεια να... τελώ...
Ἰδια κατασκευαί· το σπιτικό, το νοικοκυριό.

Ἐκπλήσσω· ξαφνιάζω, διώχνω μακριά.
Τὸ λυπηρόν· η λύπη.
Ἐπεσέρχεται· εισάγονται.
Καρπούμαι· εφοδιάζομαι.
Ἀπολαύσει οἰκειοτέρα· απολαμβάνουμε με την ίδια
ευκολία (εἶναι εξίσου προσιτά).

Κεφ. 39.

Μελέται· εκπαιδεύση.
Κοινή· ανοιχτή σε όλους.
Οὐκ ἔστιν ὅτε· σε καμιά περίπτωση, ποτέ.
Ξενηλασία (ξένος-ἐλαύνω)· ἀπέλαση των ξένων.
Ἀπείργω· εμποδίζω, αποκλείω.
Ὁ μὴ κρυφθέν... ἰδὼν· που, αν δεν το κρύβαμε και το
έβλεπε.
Ἀπάτη· τέχνασμα, ξεγέλασμα.
Ἐς τὰ ἔργα· την ώρα της μάχης.
Παιδεία· το εκπαιδευτικό σύστημα.
Εὐθύς νέοι ὄντες· από την παιδική τους ηλικία.
Μετέρχονται τὸ ἀνδρεῖον (τὴν ἀνδρείαν)· επιδιώκουν
να γίνουν ἀνδρείοι.
Διαιτώμαι ἀνειμένως· ζω ἀνετα.
Οὐδὲν ἦσσαν (λιτότητα)· με ὄχι κατώτερο φρόνημα.
Ἰσοπαλὴς· το ίδιο μεγάλος.
Καθ' ἑαυτούς· μόνο τους, μόνο με τη δική τους
δύναμη.
Μεθ' ἀπάντων· μαζί με όλους τους συμμάχους τους.
Ἐπερχομαι τὴν τῶν πέλας (γῆν)· εισβάλλω στη
χώρα των ἄλλων.
Περὶ τῶν οἰκείων· για τη σωτηρία της χώρας τους.

Ἐντυγχάνω τῇ δυνάμει ἄθροα· αντιμετωπίζω τη
(συνολική) δύναμη συγκεντρωμένη.
Διὰ τὴν ἐπίπεμψιν ἐπὶ πολλὰ ἐν τῇ γῇ ἡμῶν αὐτῶν·
επειδὴ σε πολλὰ μέρη της στεριάς στέλνουμε στρατό
ἀπὸ μας τους ἰδίους.
Προσμείγνυμι τινι· συγχρούομαι.
Μόριόν τι· ἓνα μέρος ἀπὸ...
Λύχῳ· καυχιέμαι.
Ἀπεώσθαι (ρ. ἀπωθῶ· τρέπω σε φυγή).
Μελέτη πόνων· επίπονη ἀσκηση.
Καὶ μὴ... ἀνδρείας· η σύνταξη· καὶ μὴ μετὰ ἀνδρείας
νόμων τὸ πλεῖστον ἢ τρόπων· με ἀνδρεία που δεν
πηγάζει τόσο ἀπὸ την επιβολή του νόμου, ὅσο ἀπὸ τον
τρόπο της ζωῆς μας.
Ἐθέλομεν κινδυνεύειν· ριχνόμαστε πρόθυμοι στον
κίνδυνο.
Περιγίγνεται· μένει κέρδος.
Προκάμνω· κουράζομαι προκαταβολικά.
Τὰ μέλλοντα ἀλγεινά· οι δύσκολες στιγμές που εἶναι
να ἐρθουν.
Λιεὶ μοχθῶ· πασχίζω ἀδιάκοπα.
Ἀξίαν εἶναι· εξαρτάται ἀπὸ το (ενοούμενο) φημί.

Κεφ. 40.

Φιλοκαλῶ· αγαπῶ το ωραίο.
Εὐτέλεια· φτήνεια, (εδώ): λιτότητα, απλότητα.
Μαλακία· ἐλλειψὴ ἀνδρισμοῦ, μαλακότητα.
Μᾶλλον καιρῷ ἔργου ἢ κόμπῳ λόγου· πιο πολὺ
για νὰ ἔχουμε τη δυνατότητα για κάποιο ἔργο
παρὰ για κομπορημοσύνη.

Λισχρόν· (ενν. ἡγούμεθα, ὄχι χρώμεθα -
«ζεύγμα»).

Τὸ πένεσθαι· τη φτώχεια.

Ἐνι (=ἐνεστι) τοῖς αὐτοῖς· συμβαίνει οἱ ἴδιοι να...

Ἐτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοις· και ενώ
ο καθένας μας καταγίνεται με διαφορετική
απασχόληση (επάγγελμα).

λιτικά μὴ ἐνδεῶς γινῶναι· μόνοι γὰρ τὸν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον³ νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἦτοι κρίνο- μέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὁρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ᾧ δεῖ ἔργῳ ἔλθεῖν. διαφορόντως γὰρ δὴ καὶ τότε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσο- μεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γινώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀπο- τρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων⁴. καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς· οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φί- λους. βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σῶζειν· ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων. καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν»⁵.

Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας

41. «Ξυνελών¹ τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παί- δευσιν² εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἶδῃ³ καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέ- λως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι. καὶ ὥς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύνα- μὶς τῆς πόλεως⁴, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαί- νει. μόνῃ γὰρ τῶν νῦν ἀκοῆς κρείσσω ἐς πείραν ἔρχεται, καὶ μόνῃ οὔτε τῷ πολεμίῳ ἐπελθόντι ἀγανάκτησιν ἔχει ὑφ' οἷων κακοπαθεῖ οὔτε τῷ ὑπηκόῳ κατὰμεμψιν ὥς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται. μετὰ με- γάλων δὲ σημείων καὶ οὐ δὴ τοι ἀμάρτυρόν γε τὴν δύναμιν παρα- σχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα, καὶ οὐδὲν προσδεόμενοι οὔτε Ὀμήρου ἐπαινέτου οὔτε ὅστις ἔπεισι μὲν τὸ αὐτί- κα τέρψει, τῶν δ' ἔργων τὴν ὑπόνοιαν ἢ ἀλήθεια βλάβει⁵, ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσθαι τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ κατα- ναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε ἀγαθῶν⁶ αἰδία ξυγκατοικίσαντες. περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως⁷ οἶδε τε γενναί- ως δικαιούντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν».

Μὴ ἐνδεῶς (λιτότητα)· ικανοποιητικά, καλά.
Ἀπράγμων (αντίθ.: πολυπράγμων)· φιλήσυχος.
Ἀχρεῖος· ἀχρηστος.

Κρίνω ὀρθῶς· διατυπώνω ὀρθές σκέψεις.
Ἐνθυμούμαι ὀρθῶς· μελετώ, συλλογίζομαι σωστά.

Ἦ ἐλθεῖν ἔργῳ ἐπὶ ᾧ δεῖ· πριν προβοῦμε σε ἐνέργειες για ὅσα πρέπει (να γίνουν).

Ἔχω τι διαφερόντως· με διακρίνει κάτι το ξεχωριστό.

Ὡστε τολμᾶν ἐκλογίζεσθαι· ὥστε να τολμούμε να υπολογίζουμε με ακρίβεια τις συνέπειες...

Μάλιστα (τολμᾶν)· μάλιστα (εκλογίζεσθαι)· πολύ... με ακρίβεια.

Ὁ (= τοῦτο δέ, καθ' ὃ)· ενώ αντίθετα.

Θράσος· ἀλόγιστο θάρρος.

Ὁκνος· δισταγμός, δειλία.

Κράτιστος· πολύ δυνατός.

Τὰ δεινά· οι κίνδυνοι του πολέμου.

Τὰ ἡδέα· η καλοπέραση, οι απολαύσεις της ειρήνης.

Διὰ ταῦτα· και όμως.

Μὴ ἀποτρεπόμενοι· δεν προσπαθοῦν ν' αποφύγουν.

Τὰ ἐς ἀρετὴν (προσθ. της αναφοράς)· η λ. ἀρετή με ειδική σημασία· ευεργετική διάθεση.

Εὖ πάσχω· ευεργετούμαι.

Εὖ ὀρώ (συνηθ. εὖ ποιῶ)· ευεργετώ.

Βέβαιος· σταθερός.

Ὁ δράσας τὴν χάριν· ο ευεργέτης.

Ὡστε σώζειν (τὴν χάριν) ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ὃ δέδωδε· εφόσον επιδιώκει να παραμένει η ευγνωμοσύνη του ευεργετημένου, με τη συμπάθεια που δείχνει (ὁ δράσας τὴν χάριν) σ' αυτόν.

Ὁ ἀντοφείλων· ο ευεργετημένος.

Ἀμβλύς· ἀπρόθυμος.

Ἐς χάριν· για να του χρωστούν ευγνωμοσύνη.

Ὁφείλημα· ἐξόφληση χρέους.

Ἀποδίδωμι τὴν ἀρετὴν· ανταποδίδω την ευεργεσία.

Τὸ πιστόν (ἡ πίστις) τῆς ἐλευθερίας· φιλελεύθερο φρόνημα.

Κεφ. 41.

Ξυελών (συναϊρέω)· συνοψίζοντας (ενν. το περιεχόμενο των κεφ. 37-40). Τὴν πᾶσαν πόλιν· την πόλη μας σε όλες τις εκδηλώσεις της.

Παίδευσις· σχολεῖο.

Ἐπὶ πλείστ' εἶδη· σε πάρα πολλές δραστηριότητες.

Παρέχω τὸ σῶμα αὐταρκές ἐπὶ τι· παρουσιάζω τον εαυτό μου (το σώμα) αυτοδύναμο για κάτι.

Μετὰ χαρίτων· με χάρη.

Εὐτραπέλως (εὖ + τρέπομαι, πρβλ. πολύτροπος)· με ευστροφία, με επιδεξιότητα.

Ἐρχεται ἐς πείραν ἀκοῆς κρείσσω· (ἐς πείραν ἐρχομένη ἀποδείκνυται...) βγαίνει από τη δοκιμασία ἀνώτερη από τη φήμη της.

Ἀγανάκτησιν ἔχω τινί· δίνω σε κάποιον το δικαίωμα ν' αγανακτήσει.

Ἵφ' οἷον κακοπαθεῖ· από τι (ἀνάξιους) εχθρούς νικιέται.

Ἵπῆκοσι· οι σύμμαχοι των Αθηναίων.

Ἔχει· παρέχει.

Σημεῖα· ἀπτές αποδείξεις.

Οὐ δὴ τοι· και βέβαια ὄχι χωρίς.

Προσδέομαί τινας· ἔχω ἀνάγκη από...

Τέρψει τὸ αὐτίκα ἔπεσιν· με τα λόγια του θα δώσει μια πρόσκαιρη χαρά.

Τὴν ὑπόνοιαν τῶν ἔργων· την ιδέα που θα σχηματιστεῖ (αργότερα) για τα έργα μας.

Γενέσθαι ἐσθατόν· να δώσει «γῆν καὶ ὕδωρ», να γίνει πέρασμά μας.

Εὐγκατοικίζω· ιδρύω, στήνω μαζί.

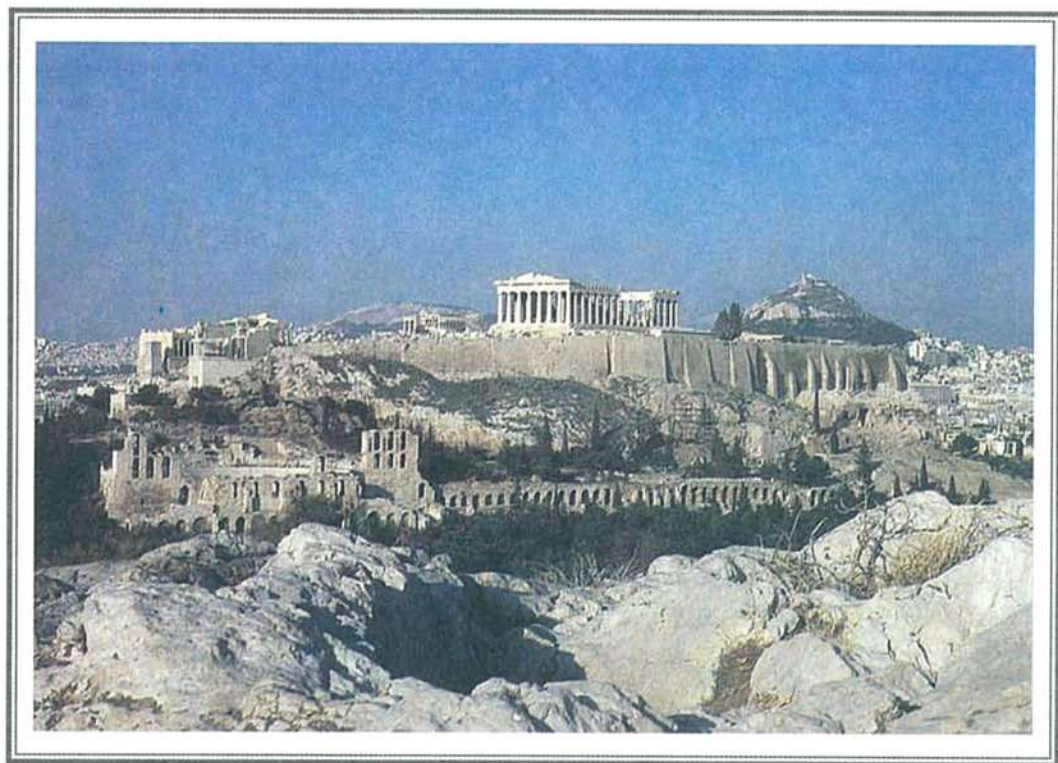
Κακίων τε κάγαθων· για τις συμφορές και τις νίκες μας.

Ἀίδια· ἀκατάλυτα, αἰώνια.

Δικαιούντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτήν· πιστεύοντας ὅτι ἦταν καθήκον τους να μη χαθεῖ αὐτή.

Λείπομαι· μένω, μένω στη ζωή.

Ἐθέλεις κάμνειν· με προθυμία να μοχθεῖ.

Το μεγαλείο της Αθήνας: α) Άποψη της Ακρόπολης των Αθηνών

Το μεγαλείο της Αθήνας: 6) Ο Παρθενώνας από ΒΔ.

42. «Δι' ὃ' δὴ καὶ ἐμήκυνα τὰ περὶ τῆς πόλεως, διδασκαλίαν τε ποιούμενος μὴ περὶ ἴσου ἡμῖν εἶναι τὸν ἀγῶνα καὶ οἷς τῶνδε² μηδὲν ὑπάρχει ὁμοίως, καὶ τὴν εὐλογίαν³ ἅμα ἐφ' οἷς νῦν λέγω φανεράν σημείους καθιστάς. καὶ εἴρηται αὐτῆς τὰ μέγιστα· ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ⁴ ἐκόσμησαν, καὶ οὐκ ἂν πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἰσόρροπος ὥσπερ τῶνδε ὁ λόγος τῶν ἔργων φανείη. δοκεῖ δέ μοι δηλοῦν ἀνδρός ἀρετὴν πρώτη τε μηνύουσα καὶ τελευταία βεβαιούσα ἢ νῦν τῶνδε καταστροφῇ. καὶ γὰρ τοῖς τᾶλλα χεῖροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῷ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἔβλαψαν. τῶνδε δὲ οὔτε πλούτου τις τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν προτιμήσας ἐμαλακίσθη οὔτε πενίας ἐλπιδί, ὥς καὶ ἔτι διαφυγὼν αὐτὴν πλουτήσκειν, ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο. τὴν δὲ τῶν ἐναντίων τιμωρίαν ποθεινότεραν αὐτῶν λαβόντες καὶ κινδύνων ἅμα τόνδε κάλλιστον νομίσαντες ἐβουλήθησαν μετ' αὐτοῦ τοὺς μὲν τιμωρεῖσθαι, τῶν δὲ ἐφίεσθαι, ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσκειν ἐπιτρέψαντες, ἔργῳ δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν κάλλιον ἡγησάμενοι ἢ τὸ ἐνδόντες σφύζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχροὺς τοῦ λόγου ἔφυγον, τὸ δ' ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν, καὶ δι' ἐλαχίστου καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῇ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν»⁵.

Κεφ. 42.

Διδασκαλίαν ποιούμενος· γιατί θέλησα να κάνω κατανυγτό ότι...

Ὁ ἀγὼν οὐκ ἔστι περὶ ἴσου· δεν αγωνίζονται για πράγματα ἴσης σημασίας.

Τῶνδε· των ἀξιών που ξεχωρίζουν την Αθήνα ἀπ' ὅλες τις ἄλλες πόλεις (ὅπως περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια).

Εὐλογία (εὐ + λέγω)· ἐπαινος, εγκώμιο.

Ἐφ' οἷς· τούτων, ἐφ' οἷς (πρβλ. κεφ. 34: ἐπ' αὐτοῖς).

Αὐτῆς· δηλ. τῆς εὐλογίας.

Ἀρεταί· ἀνδραγαθήματα.

Οὐ πολλοῖς· οὐ πολλοῖς ὥσπερ τοῖσδε.

Καταστροφή (υποκειμ. του δηλοῦν) ο θάνατος.

Πρώτη μνηύουσα· πρώτο φανέρωμα.

Τελευταία βεβαιούσα· τελική επισφράγιση.

Τοῖς τάλλα χεῖροσι· στην περίπτωση ὅσων ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀποψη εἶναι κακοί.

Προτίθημί τι (τὴν ἀνδραγαθίαν) τινός (τῆς ἐς τὰ ἄλλα κακίας)· κρίνω σπουδαιότερο κάτι ἀπὸ κάτι ἄλλο.

Ἀγαθόν· ἀνδραγαθία.

Κακόν· ἠθικό παράπτωμα.

Ἀφανίζω· ξεπλένω.

Κοινῶς ωφέλησαν· ωφέλησαν την κοινή υπόθεση.

Ἐκ τῶν ἰδίων· με τα προσωπικά τους παραπτώματα.

Ἐμαλακίσθη· ἔδειξε δειλία.

Τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν· την ἀπόλαυση για περισσότερο χρόνο.

Πενίας ἐλπίδι· τῇ ἐλπίδι, ἣν ἡ πενία διασφύζει, ὡς...

Ἐτι· κι αὐτὴ τη φορά.

Αὐτήν· την πενίαν.

Τὸ δεινόν· ο κίνδυνος.

Αὐτῶν· αναφέρεται στις δύο ἀντίθετες προσδοκίες· την ἐξακολούθηση της ἀπόλαυσης του πλούτου ἀπὸ τη μια και την ἐλπίδα ν' ἀπαλλαγούν ἀπ' τη φτώχεια ἀπὸ την ἄλλη.

Λαμβάνω (αντικ. τιμωρίαν, κατγ. ποθεινοτέραν)· θεωρώ.

Μετ' αὐτοῦ· του κινδύνου.

Τοὺς μὲν (ἐναντίους)... τῶν δὲ (τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν... πλουτήσειεν).

Ἐφίεμαί τινος· επιθυμῶ.

Ἐπιτρέπω τὸ ἀφανές τοῦ κατορθώσειν ἐλπίδι· ἐμπιστεύομαι την ἀβέβαιη ἐκβασή του ἀγώνα, την ἀβέβαιη προοπτικὴ της νίκης, στην ἐλπίδα.

Ἔργω· μες στη μάχη.

Τὸ ἥδη ὀρώμενον· αὐτὸ που εἶχαν μπροστά στα μάτια τους.

Ἀξιούντες πεποιθέναι σφίσιν αὐτοῖς· θεωρούσαν υποχρέωσή τους να στηριχθῶν στον εαυτὸ τους (στην προσωπικὴ τους ἀνδρεία).

Ἐν αὐτῷ· ἐν τῷ ἔργῳ, μες στη μάχη.

Κάλλιον ἡγούμαι τι ἢ ...προτιμῶ κάτι ἀπὸ κάτι ἄλλο.

Ἐνδίδωμι· υποχωρῶ, τρέπομαι σε φυγή.

Φεύγω· ἀποφεύγω.

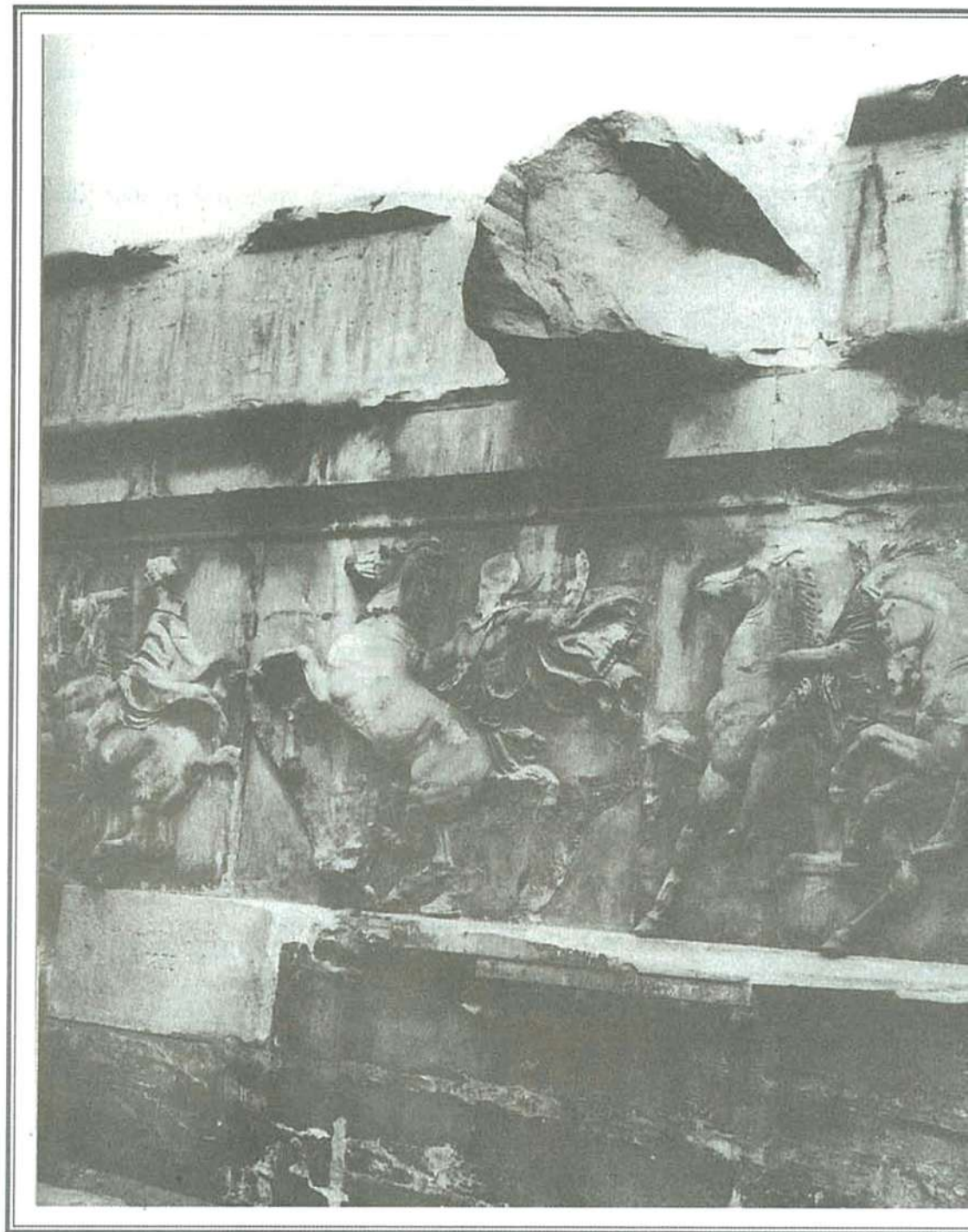
Τὸ αἰσχροὺν τοῦ λόγου· την ντροπὴ να τους λένε δειλούς.

Ἵπομένω τῷ σώματι τὸ ἔργον· ἀναλαμβάνω τον ἀγώνα δίνοντας τη ζωὴ μου.

Καιρός· κρίσιμη ὥρα.

Ἀκμὴ τύχης· (πρβλ. ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς) καθὼς κρινόταν ἀπὸ την τύχη η ζωὴ τους.

Ἀπηλλάγησαν μάλλον τῆς δόξης (ἐνν. τοῦ δέους) ἀπὸ την κατηγορία ὅτι νιώθουν φόβο· ἢ τοῦ δέους παρά ἀπὸ το φόβο.

Το μεγαλείο της Αθήνας: γ) Γλυπτά από τη ζωφ

Παρθενώνα με θέμα την πομπή των Παναθηναίων

43. «Καὶ οἷδε μὲν προσηκόντως τῇ πόλει τοιοῖδε ἐγένοντο· τοὺς δὲ λοιποὺς χρὴ ἀσφαλεστέραν μὲν εὖχεσθαι, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἔχειν, σκοποῦντας μὴ λόγῳ μόνῳ τὴν ὠφελίαν, ἣν ἂν τις πρὸς οὐδὲν χεῖρον αὐτοὺς ὑμᾶς εἰδότες μηκύνει, λέγων ὅσα ἐν τῷ τοὺς πολεμίους ἀμύνεσθαι ἀγαθὰ ἔνεστιν, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἔραστὰς γιγνομένους αὐτῆς¹, καὶ ὅταν ὑμῖν μεγάλη δόξη εἶναι, ἐνθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γινώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυρόμενοι² ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο, καὶ ὁπότε καὶ πείρα του σφαλεῖεν, οὐκ οὖν καὶ τὴν πόλιν γε τῆς σφετέρως ἀρετῆς ἀξιοῦντες στερίσκουσιν, κάλλιστόν δὲ ἔρανον αὐτῇ προῖε-
μενοι. κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδίᾳ τὸν ἀγῆρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ ἀείμνηστος καταλείπεται³. ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφὴ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἑκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδ-
αιτᾶται⁴. οὗς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαίμον τὸ ἐλεύθε-

Κεφ. 43

Προσηκόντως· ὅπως ταιριάζει (κυριολεκτικά: σαν συγγενεῖς (προσῆκοντες), σαν παιδιά της).

Τοιοῖδε ἐγένοντο· ἀναδείχτηκαν τέτοιοι.

Εὖχεσθαι ἔχειν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἀσφαλεστέραν, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν·
να εὖχεστε το φρόνημά σας ἐναντίον των ἐχθρῶν να σας φέρει μικρότερο κίνδυνο, ὅμως να μὴ ἀνεχθεῖτε να εἶναι ἀτολμότερο.

Λόγος· νους, το λογικό.

Πρὸς ὑμᾶς αὐτοὺς εἰδότες οὐδὲν χεῖρον· σε σας που οἱ ἴδιοι τα ξέρετε καλύτερα.

Ἐνθυμοῦμαι· συλλογίζομαι.

Λισχυρόμενοι ἐν τοῖς ἔργοις· ἄντρες με φιλότιμο, ἄντρες που στη μάχη νιώθουν ντροπὴ (να μὴ κάνουν

το καθήκον τους).

Ὅποτε σφαλεῖεν πείρα του (τινός)· εἴποτε καὶ πειρώμενοί τινος σφαλεῖσαν· και αν καμιά φορά σε μια προσπάθειά τους αποτύχαιναν.

Οὐκ ἀξιοῦντες· δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους...

Προῖεμαι ἔρανον· προσφέρω συνεισφορά.

Ἐντυχὼν αἰεὶ καιρὸς καὶ λόγου καὶ ἔργου·
κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται είτε δημηγορίας είτε μάχης.

Ἐπιγραφὴ στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ (γῇ) σημαίνει· ἡ ἐπιγραφὴ μιας στήλης στη γενέτειρά τους το δηλώνει.

Μὴ προσήκουσα (γῇ)· ξένη χώρα.

Ἐνδαιτᾶται παρ' ἑκάστῳ ἄγραφος μνήμη τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου· ζεῖ μες στην ψυχὴ του

43. Αυτοί εδώ λοιπόν, σαν γνήσια παιδιά της πόλης, αυτό το φρόνημα έδειξαν. Όσοι όμως μένετε, έχετε καθήκον να εύχεστε το φρόνημά σας απέναντι στους εχθρούς να σας βάλει σε μικρότερο κίνδυνο, αλλά να μη καταδεχτείτε να είναι λιγότερο τολμηρό, λογαριάζοντας όχι μόνο με τα λόγια τις ωφέλειες — κάτι που θα μπορούσε ν' αναπτύξει κάποιος διεξοδικότερα σε σας, που κι από μόνοι σας τις ξέρετε εξίσου καλά, απαριθμώντας πόσα καλά εξασφαλίζει η αντίσταση στον εχθρό —, καλύτερα όμως προσηλώνοντας καθημερινά το βλέμμα σας στα έργα, που δείχνουν τη δύναμη της πόλης μας, κι έτσι να την αγαπήσετε με πάθος. Κι όταν αντιληφτείτε το μεγαλείο της, βάλτε στο νου σας ότι τη δύναμη αυτή την απέκτησαν άντρες τολμηροί που είχαν συνείδηση του καθήκοντος και με φιλότιμο την ώρα του αγώνα· και που, κάθε φορά που αποτύχαιναν σε κάποιο εγχείρημά τους, δεν επέτρεπαν βέβαια στον εαυτό τους να στερήσει την πόλη απ' τη δική τους ανδρεία, αλλά πρόσφεραν σ' αυτή την πιο ωραία συνεισφορά· γιατί, δίνοντας όλοι μαζί τη ζωή τους, έπαιρναν ο καθείς τους ξεχωριστά τον αγέραστο έπαινο και τον πιο περιλαμπρο τάφο: όχι τόσο τον τάφο, στον οποίο κείτονται, αλλά εκείνον όπου η δόξα τους επιζεί, για να μνημονεύεται αιώνια σε κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται, είτε για λόγο είτε για δράση. Γιατί τάφος των ενδόξων αντρών είναι η γη ολόκληρη, και τη μνήμη τους δεν τη διασώζει μόνο η επιγραφή μιας στήλης στην πατρίδα τους, αλλά και στα ξένα μέρη φωλιάζει στην ψυχή του καθενός άγραφη η ανάμνηση όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους, όσο του φρονήματός τους.

Εσείς λοιπόν να έχετε αυτούς εδώ πρότυπα και να θεωρήσετε θεμέλιο της ευτυχίας την ελευθερία και θεμέλιο της ελευθε-

Ἔργω δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὀρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι.
Επιτύμβια στήλη του Δεξιλέω

Στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ ἐπιγραφῇ.
Επιτύμβια στήλη του Ευφῆρου

ρον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον κρίναντες⁵ μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους. οὐ γὰρ οἱ κακοπραγοῦντες δικαιότερον ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου, οἷς ἐλπίς οὐκ ἔστιν ἀγαθοῦ, ἀλλ' οἷς ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν ἔτι κινδυνεύεται καὶ ἐν οἷς μάλιστα μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἧν τι πταίσωσιν. ἀλγεινότερα γὰρ ἀνδρὶ γε φρόνημα ἔχοντι ἢ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνώμενος ἀναίσθητος θάνατος»⁶.

καθενός ἀγραφή ἡ θύμησις ὅχι τόσο των
ἀνδραγαθημάτων τους, ὅσο του φρονήματός τους.
Τὸ εὐδαιμον... κρίναντες· καὶ κρίναντες εὐδαιμονίαν
τὴν ἐλευθερίαν, ἐλευθερίαν δὲ τὴν εὐψυχίαν
(γενναϊότητα).
Περιορῶμαι (εδῶ)· δευλιάζω μπροστά σε...
Κακοπραγῶ· δυστυχῶ.
Ἀφειδῶ τοῦ βίου· ἀψηφῶ τὴ ζωὴ μου.
Κινδυνεύεται ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν·
υπάρχει φόβος, ἀν συνεχίσουν νὰ βρίζονται στὴ ζωή,

νὰ μεταβληθεῖ ριζικά ἡ (καλὴ) κατάστασή τους.
Μεγάλα τὰ διαφέροντα (ἔσται)· ἡ διαφορά
(κατάστασης) θὰ εἶναι μεγάλη.
Πταίω· ἀποτυχαίνω.
Ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις· ἡ ἐξαθλίωσις
ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ δειλία στὴ μάχη.
Θάνατος γιγνώμενος ἀναίσθητος μετὰ ῥώμης ἅμα
καὶ κοινῆς ἐλπίδος· θάνατος ποῦ ἔρχεται
ἀνεπαίσθητα σὲ στιγμὴ (ἐξαρσῆς) τῆς δύναμης καὶ
τῆς κοινῆς προσδοκίας.

ρίας τη δυνατή ψυχή· κι έτσι μη δειλιάζετε μπροστά στους κινδύνους της μάχης. Γιατί δεν έχουν σοβαρότερο λόγο ν' αφήσουν το θάνατο οι απόκληροι της ζωής, που δεν έχουν να ελπίζουν καλύτερες μέρες, αλλά εκείνοι που, στη ζωή που τους απομένει, υπάρχει φόβος να μεταβληθεί ριζικά η καλή τύχη τους· αυτοί, αν κάπου σκοντάψουν, έχουν να χάσουν περισσότερα από κάθε άλλον. Γιατί, για έναν άντρα με υψηλό φρόνημα, είναι πιο πικρή η εξαθλίωση που φέρνει η δειλία παρά ο θάνατος που έρχεται χωρίς να τον νιώσει, σε στιγμή έξαρσης της δύναμής του και της κοινής ελπίδας.

**Παραμυθία και
συμβουλές στους
γονείς των νεκρών**

44. «Δι' ὅπερ καὶ τοὺς τῶνδε νῦν τοκέας, ὅσοι πάρεστε, οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθῆσομαι'. ἐν πολυτρόποις γὰρ ξυμφοραῖς² ἐπίστανται τραφέντες· τὸ δ' εὐτυχές, οἱ ἂν τῆς εὐπρεπεστάτης λάχωσιν, ὥσπερ οἶδε μὲν νῦν, τελευτῆς, ὑμεῖς δὲ λύπης, καὶ οἷς ἐνευδαιμονῆσαί τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη³. χαλεπὸν μὲν οὖν οἶδα πείθειν ὄν, ὦν καὶ πολλάκις ἔξετε ὑπομνήματα ἐν ἄλλων εὐτυχίαις, αἷς ποτε καὶ αὐτοὶ ἠγάλλεσθε· καὶ λύπη οὐχ ὦν ἂν τις μὴ πειρασάμενος ἀγαθῶν στερίσκηται, ἀλλ' οὐ ἂν ἐθᾶς γενόμενος ἀφαιρεθῇ. καρτερεῖν δὲ χρή καὶ ἄλλων παίδων ἐλπίδι, οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιῆσθαι· ἰδίᾳ τε γὰρ τῶν οὐκ ὄντων λήθη οἱ ἐπιγιγνώμενοί τισιν ἔσονται, καὶ τῇ πόλει διχόθεν, ἔκ τε τοῦ μὴ ἐρημοῦσθαι καὶ ἀσφαλείᾳ, ξυνοίσει· οὐ γὰρ οἷόν τε ἴσον τι ἢ δίκαιον βουλεύεσθαι, οἱ ἂν μὴ καὶ παῖδας ἐκ τοῦ ὁμοίου παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν. ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε, τὸν τε πλέονα κέρδος, ὃν ἡτύχεῖτε, βίον ἠγείσθε καὶ τόνδε βραχύνεσθαι, καὶ τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε. τὸ γὰρ φιλότιμον ἀγῆρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινὲς φασι, μᾶλλον τέρπει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι».

Κεφ. 44

Τοκεῖς· γονεῖς.

Παραμυθούμαι· παρηγορώ.

Ἐπίστανται τραφέντες ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς· γνωρίζουν ὅτι ἡ ζωὴ τους πέρασε μέσα ἀπὸ κάθε εἶδους ἀλλαγῆς τῆς τύχης.

Τὸ εὐτυχές (τοῦτό ἐστι)· ἡ εὐτυχία.

Λαγχάνω εὐπρεποὺς τελευτῆς· ἡ μοῖρα μού δίνει ἐνδοξο θάνατο.

Ὁ βίος ξυνεμετρήθη ὁμοίως ἐνευδαιμονῆσαί τε καὶ ἐντελευτῆσαι· ἡ ζωὴ τους παίρνει τέλος τῇ στιγμῇ που τελειώνει καὶ ἡ εὐτυχία τους.

Χαλεπὸν... ὄν· = οἶδα ὃν χαλεπὸν.

Ὦν· περὶ τούτων, ὦν.

Ὑπόμνημα· ἀφορμὴ θύμησης.

Ἀφαιρούμαι τίνος ἐθᾶς γενόμενος· χάνω ἀγαθὰ που εἶχα συνηθίσει ν' ἀπολαμβάνω.

Τέκνωσις· παιδοποιία.

Οἱ ἐπιγιγνώμενοι· τα παιδιὰ που θα γεννηθοῦν ὕστερα.

Λήθη ἔσονται τισιν· θα κάνουν μερικὸς να ξεχάσουν.

Διχόθεν· ἀπὸ δύο ἀπόψεων.

Βουλεύομαι ἴσον τι ἢ δίκαιον· αποφασίζω κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο καὶ δίκαια.

Κινδυνεύω παραβαλλόμενος παῖδας· μπαίνω σε κίνδυνο προσφέροντας τα παιδιὰ μου (ὡς στρατιῶτες).

Παρηβῶ· εἰμαι περασμένης ἡλικίας.

Τόνδε (βίον)· τῇ ζωῇ που σας μένει.

Κουφίζομαι· παρηγοριέμαι.

Τὸ φιλότιμον· ἡ φιλοτιμία, ἡ ἀγάπη για τιμές.

Τὸ ἀχρεῖον τῆς ἡλικίας· ἡλικία, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δεν μπορεῖ να προσφέρει τίποτα.

44. Γι' αυτό και τους γονείς αυτών που ενταφιάζουμε τώρα, όσοι βρίσκεστε εδώ, δε τους κλαίω, πιο πολύ θα προσπαθήσω να ελαφρώσω τον πόνο τους. Γιατί το ξέρουν καλά πως η ζωή τους πέρασε μέσ' από κάθε λογής μεταπτώσεις της τύχης· κι ότι ευτυχισμένοι είναι, όπως οι σημερινοί νεκροί μας, εκείνοι που η μοίρα τούς χάρισε τον πιο ένδοξο θάνατο, και, όπως εσείς, για το τιμημένο πένθος σας, κι εκείνοι που κανονίστηκε το τέλος της ζωής τους να συμπέσει με το τέλος της ευτυχίας τους.

Γνωρίζω βέβαια ότι είναι δύσκολο να πείσω εσάς, αφού θα σας φέρνουν ζωντανή τη θύμησή αυτών που χάσατε οι ευτυχίες των άλλων γονιών που κι εσείς κάποτε τις χαρήκατε· και θλίβεται ο άνθρωπος όχι επειδή του λείπουν αγαθά που δεν τα δοκίμασε, αλλά για όσα, ενώ είχε συνηθίσει να τ' απολαμβάνει, τα έχασε. Πρέπει όμως να δείχνετε εγκαρτέρηση, με την ελπίδα άλλων παιδιών, όσοι ακόμα είστε σε ηλικία ν' αποκτήσετε παιδιά· γιατί, για τα άτομα, τα παιδιά που θα τους έρθουν στον κόσμο από δω και πέρα θα κάνουν πολλούς να ξεχάσουν εκείνους που χάθηκαν, ενώ, για την πόλη, θα είναι διπλό το όφελος: και δε θα ερημώσει και θα έχει ασφάλεια· γιατί δεν είναι δυνατό να έχει την ίδια αξία ή να είναι το ίδιο δίκαιη η γνώμη για τα δημόσια πράγματα όσων δεν μπαίνουν στον ίδιο κίνδυνο, ρίχνοντας σ' αυτόν τα παιδιά τους. Κι όσους πάλι σας πήραν τα χρόνια, να θεωρήσετε κέρδος το μεγαλύτερο μέρος της ζωής σας, που το περάσατε ευτυχισμένοι, και ότι το μέρος της που απομένει θα είναι σύντομο, κι ας κάνει ελαφρότερο το πένθος σας η δόξα αυτών εδώ. Γιατί το μόνο που δεν γερνά είναι ο πόθος για τιμές, και στην ηλικία που ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσφέρει τίποτε, δεν είναι, όπως λεν μερικοί, το κέρδος που δίνει τη μεγαλύτερη τέρψη, αλλά οι τιμές.

**Παραινέσεις
στους οικείους
των νεκρών**

45. «Παισὶ δ' αὖ ὅσοι τῶνδε πάρεστε ἢ ἀδελφοῖς ὄρω μέγαν τὸν ἀγῶνα (τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθεν ἐπαινεῖν) καὶ μόλις ἂν καθ' ὑπερβολὴν ἀρετῆς οὐχ ὁμοιοί, ἀλλ' ὀλίγῳ χεῖρους κριθεῖτε. φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδῶν ἀναγώνιστῳ εὐνοία τετίμηται. εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς¹, ὅσαι νῦν ἐν χρεῖα ἔσονται, μνησθῆναι, βραχεία παρανέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χεῖροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἢ δόξα καὶ ἥς² ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾗ³».

**Ἡ πόλη τίμησε
τους νεκρούς,
ὅπως τους ἀξίξει**

46. «Εἴρηται καὶ ἐμοὶ λόγῳ κατὰ τὸν νόμον¹ ὅσα εἶχον πρόσφορα, καὶ ἔργῳ οἱ θαπτόμενοι τὰ μὲν ἤδη κεκόσμηνται, τὰ δὲ αὐτῶν τοὺς παῖδας τὸ ἀπὸ τοῦδε δημοσίᾳ ἢ πόλιν μέχρι ἥβης θρέψει², ὠφέλιμον στέφανον τοῖσδε τε καὶ τοῖς λειπομένοις τῶν τοιῶνδε ἀγῶνων προτιθεῖσα· ἄλλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν. νῦν δὲ ἀπολοφύραμενοι ὄν προσήκει ἐκάστῳ ἅπιτε».

47. Τοιόσδε μὲν ὁ τάφος ἐγένετο τῷ χειμῶνι τούτῳ.

Κεφ. 45

Καὶ μόλις ἂν... κριθεῖτε (καὶ εἰ ὑπερβάλλοιτε ἀρετῇ...)· καὶ πολὺ δύσκολα, κι ἀν δείξετε ἀνδρεία μοναδική, θὰ σας κρίνουν κάπως κατώτερους, οὐδέποτε ισάξιους.

Τὸ ἀντίπαλον... τὸ μὴ ἐμποδῶν· οἱ ἀντίπαλοι, οἱ μὴ ἐμποδῶν ὄντες.

Χείρων τῆς ὑπαρχούσης φύσεως· κατώτερη ἀπὸ τῆς γυναικείας φύσης.

Ἡς ἂν... κλέος ᾗ· γιὰ ὅποιαν θ' ἀκουστεί λιγότερο

το ὄνομά της – ἐπαινετικά ἢ ντροπιασμένα – ἀνάμεσα στους ἄντρες.

Κεφ. 46

Πρόσφορα· κατάλληλα.

Κοσμοῦμαι· τιμῆμαι.

Τὰ δέ = ἐξάλλου.

Στέφανος· βραβεῖο.

Τοῖς δέ· σ' αὐτὴ τὴν πόλιν.

Ἀπολοφύρομαι· ἀποτελειῶνω το θρήνο.

45. Τώρα, τα παιδιά των νεκρών μας, όσα βρίσκεστε εδώ ή τ' αδέρφια τους, βλέπω ότι έχετε μεγάλο αγώνα μπροστά σας (γιατί ο καθείς συνηθίζει να επαινεί αυτόν που δε βρίσκεται στη ζωή), και πολύ δύσκολα, ακόμη κι αν δείξετε μοναδικό ηρωισμό, θα σας κρίνουν κάπως κατώτερους – ποτέ το ίδιο ανδρείους! Γιατί οι ζωντανοί νιώθουν φθόνο για τον ανταγωνιστή τους· αντίθετα, όποιον δεν αντισκόφτει το δρόμο τους, τον τιμούν με αδιαφιλονίκητη εύνοια.

Κι αν είμαι υποχρεωμένος ν' αναφέρω κάτι για την αρετή που ταυριάζει στη φύση της γυναίκας, θα δηλώσω, για όσες τώρα θα μείνουν χήρες, με μια σύντομη παραίνεση όλη μου τη σκέψη: δηλαδή, μεγάλη η δόξα σας, αν δεν φανείτε κατώτερες απ' τη γυναίκα φύση, όπως κι η δόξα εκείνης, που τ' όνομά της θ' ακουστεί λιγότερο, επαινετικά ή περιγελαστικά, ανάμεσα στους άντρες.

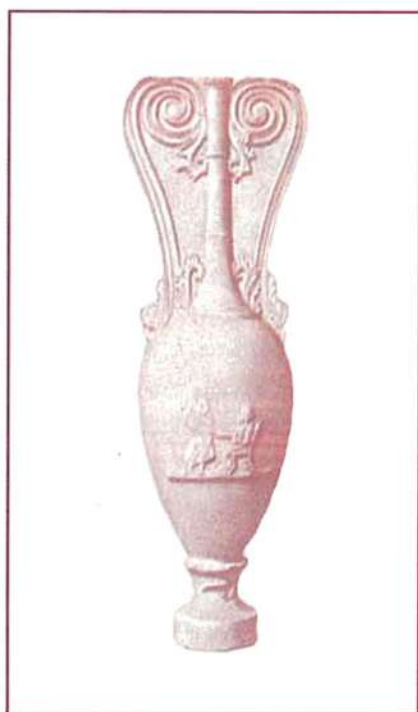
46. Έχετε ακούσει κι από μένα, με την επιβαλλόμενη από το νόμο αγόρευσή μου, όσα είχα κατάλληλα, και με έργα αυτοί που θάβονται έχουν κιόλας πάρει τις τιμές τους· εξάλλου, από σήμερα τα παιδιά τους θα τ' αναθρέψει με δημόσια δαπάνη η πόλη ως την εφηβεία τους, προβάλλοντας ως βραβείο τέτοιων αγώνων και γι' αυτούς εδώ και για όσους επιζούν, ένα στεφάνι που πιάνει τόπο. Γιατί, όπου έχουν θεσμοθετηθεί τα πιο μεγάλα βραβεία ανδρείας, εκεί ζουν ως πολίτες άντρες με τη μεγαλύτερη αρετή. Και τώρα, αφού ο καθένας αποτέλειωσε το θρήνο για τον δικό του, να πάτε στο καλό.

‘Ο μετά ρώμης... θάνατος: Πολεμιστής που πεθαίνει
(ανατολικό αέτωμα του ναού της Αφαιάς της Αίγινας).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ερμηνευτικές σημειώσεις
Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κεφάλαιο 34

Η τελετή των Επιταφίων στην Αθήνα

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι· ὕστερα ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ πρώτου χρόνου τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431 π.Χ.).
2. Τῷ πατρίῳ νόμῳ· ἡ γιορτὴ τῶν Επιταφίων φαίνεται ὅτι καθιερώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ Σόλωνα καὶ ἤδη τὸν 6. αἰ. αποτελοῦσε σεβαστὴ παράδοση τῆς πόλεως.
3. τῷδε τῷ πολέμῳ· πρόκειται γιὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον καὶ μάλιστα τὴν πρώτην περιόδον αὐτοῦ, τὸν Ἀρχιδάμειον πόλεμον (431-421 π.Χ.).
4. πρώτων ἀποθανόντων· εἶναι οἱ νεκροὶ πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων με μικρὴ σχετικὰ σημασία, σε στεριά καὶ θάλασσα.
5. τὰ ὀστέα· μόνο τὰ ὀστέα, γιὰτὶ τὰ σώματα τῶν νεκρῶν τὰ ἐκάμαν στὸ πεδίον τῆς μάχης.
6. ἦν τι βούληται· οἱ συνηθισμέναι προσφορὰς ἦσαν· ἀγγεῖα, λουλούδια, μύρα κτλ.
7. κυπαρισσῖνας· γιὰτὶ καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους τὰ κυπαρίσσια εἶχαν ἰδιαίτερα συνδεθεῖ με τοὺς νεκρούς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λαρνάκων ἦταν ἀντίστοιχος με τὸν ἀριθμὸν τῶν αἰτικῶν φυλῶν (δέκα).
8. ἀναίρεσις· ἡ ἀνεύρεσις τῶν πτωμάτων τῶν νεκρῶν τῶν μαχόντων καὶ ἡ περισυλλογὴ τοὺς θεωροῦνται υποχρέωσις τόσο ἐπιτακτικὴ, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰς τοπικὰς ἢ τὰς καιρικὰς συνθήκας, ὥστε καθε παρὰλειψι τιμωροῦνται με ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς στοὺς υπεύθυνους, ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα (Ἑλληνικά, I, 34): οἱ δέκα νικητὲς στρατηγοὶ τῆς ναυμαχίας τῶν Ἀργινουσῶν (406 π.Χ.) καταδικάσθησαν σε θάνατον, ἐπειδὴ παρέλειψαν νὰ συλλέξουν τοὺς νεκρούς.
9. κάλλιστον προάστειον τῆς πόλεως· ἦταν ὁ Κεραμεικός, ποὺ ἔβρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, στὸν δρόμον ποὺ ὡδεύει ἀπὸ τὸ Δίπυλον στὴν Ἀκαδημία.
10. αὐτοῦ· στὸν Μαραθῶνα, τὸν τόπον τῆς μάχης. Ὁ τύμβος σώζεται ὡς σήμερον.
11. Το ὅτι ὁ ἀγορητὴς τοῦ Επιταφίου τοῦ 431 π.Χ. πληροῦσε τὰς προδιαγραφὰς ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ ἐπιλογή του («ὅς ἂν γνώμη τε δοκῇ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκη»), τεκμηριώνεται ἀπὸ

τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Περικλή στην εξέλιξη της ιστορίας της εποχής του (βλ. παραπάνω, σελ. 18) και τον τρόπο, με τον οποίο έκανε την προσωπογραφία του ο Θουκυδίδης (βλ. παραπάνω, σελ. 21)

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ Ποιες από τις πληροφορίες του κεφ. 34 αφορούν γενικά στην τέλεση των *Επιταφίων* στην Αθήνα και ποιες στη συγκεκριμένη περίπτωση των *Επιταφίων* του 431 π.Χ.;
- ❑ Σε αντίθεση με τις σύγχρονες παρόμοιες τελετές ταφής των πεσόντων στους πολέμους, από την περιγραφή του Θουκυδίδα απουσιάζει εντελώς το θρησκευτικό στοιχείο. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί η παράλειψη αυτή;
- ❑ Ποιες φράσεις του χαρακτηρισμού του Περικλή από τον Θουκυδίδη (βλ. παραπάνω, σελ. 21) τεκμηριώνουν ότι αυτός πληρούσε τις βασικές προϋποθέσεις, ώστε να του ανατεθεί η αγόρευση του *Επιταφίου*;

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφάλαιο 35

Ο Περικλής διατυπώνει την άποψή του για το αν έχει θέση
ο ρητορικός λόγος στην τελετή των *Επιταφίων*

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. τὸν προσθέντα· δεν έχουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τον χρόνο κατά τον οποίο η τελετή των *Επιταφίων* συμπληρώθηκε με τον λόγο· έτσι δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο εισηγητής της προσθήκης αυτής. Δεν αποκλείεται βέβαια να ήταν ο Σόλων, αλλά το πιθανότερο είναι ότι η προσθήκη έγινε σε νεότερη εποχή, ίσως κατά τους μεδικούς πολέμους.
2. Ἔργω... ἔργῳ· η εμφαντική επανάληψη της λέξης (με το σχήμα της «αναφοράς») αποσκοπεί στην υπαινικτική δήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στα έργα και τα λόγια. Χρήσιμο είναι, για να προσεγγίσουμε το πνεύμα του ρήτορα, να σημειώνουμε, στα κεφάλαια που ακολουθούν, τις σχέσεις που κάθε φορά διαπιστώνουμε ανάμεσα σ' αυτές τις δύο έννοιες.
3. οἷα· δηλαδή: η διήμερη πρόθεση των νεκρών· οι προσφορές των συγγενών· η εκφορά (νεκρική πομπή από την αγορά στον Κεραμεικό)· ο δημόσιος ενταφιασμός· η επιγραφή στην επιτύμβια στήλη (βλ. κεφ. 43)· η φροντίδα της πόλης για τα παιδιά των νεκρών του πολέμου (βλ. κεφ. 46).
4. χαλεπὸν γάρ... βεβαιούται· ο Περικλής επιχειρεί μια κλιμάκωση: το ελάχιστο που πρέπει να εξασφαλίσει ο αγορητής είναι να πείσει τους ακροατές του ότι τα λεγόμενά του είναι αξιόπιστα· το

επιθυμητό, να αποδειχτεί ο λόγος του και αξιόπιστος και καλοσιπωμένος.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ Σε ποιους λόγους στηρίζει ο Περικλής τις επιφυλάξεις του για την ορθότητα της συμπερίληψης του ρητορικού λόγου στην τελετή των Επιταφίων; Ποια είναι η δική σας άποψη για την πειστικότητα των επιφυλάξεων αυτών;
- ❑ Ἐμοὶ δὲ ἄρκούν... καὶ μὴ... πιστευθῆναι: α) Να εντοπίσετε τις αντιθέσεις που περιέχονται μέσα στην περίοδο· β) αυτή η προσωπική άποψη του Περικλή θα υποχωρήσει παρακάτω (επειδὴ τοῖς πάλαι... χρὴ καὶ ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ) στην ισχύ της παράδοσης· αν αυτός ήταν ο κανόνας στην πρακτική της αθηναϊκής πολιτείας, τον θεωρείτε θετικό ή αρνητικό δείγμα της δημοκρατίας; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 36-45)

1. Η ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ (κεφ. 36-41)

Κεφάλαιο 36

- α) Ἐπαινος των προγόνων και της σύγχρονης γενιάς.
- β) Η «Πρόθεσις» του λόγου (Εξαγγελία του θέματος από τον ομιλητή)

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Πρόγονοι... πατέρες ἡμῶν... ἡμεῖς οὔδε· Σε τρεις διαφορετικές (και διαφορετικής διάρκειας) εποχές συντελέστηκε το μεγαλείο της Αθήνας: την εποχή των προγόνων (λίγο παρακάτω: ἐκεῖνοι) που ἔζησαν από τη μυθική εποχή ως το τέλος των μηδικών πολέμων (479 π.Χ.)· τῶν πατέρων, που φτάνει ως το 446 π.Χ., και την εποχή των ομηλικών του Περικλή (που ήταν 60 χρονών τότε): ἡμεῖς οὔδε. Ο όρος καθεστηκυῖα ἡλικία περιλαμβάνει τα χρόνια της σταθεροποίησης του χαρακτήρα, της ωριμότητας, σε αντίθεση, α) με την περίοδο της νεότητας και β) με το ἄχρειον τῆς ἡλικίας (βλ. παρακάτω, κεφ. 44).
2. Οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες· ένας από τους συνηθέστερους λόγους εθνικής υπερηφάνειας των Αθηναίων ήταν η αυτοχθονία τους (κάτι που δημιουργεί στενότερες σχέσεις, μητέρας-παιδιών, ανάμεσα στη χώρα και τους κατοίκους), που ἔπαιρνε ιδιαίτερη σημασία σε αντιπαράθεση με τους Σπαρτιάτες, που εγκαταστάθηκαν στη Σπάρτη ὕστερα από περιπλανήσεις.

3. "Ὅσῃν ἔχομεν ἀρχήν· ἡ ἐκτασὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ποὺ δημιουργήσαν οἱ πατέρες τῆς γενιάς τοῦ Περικλή, ὅπως αὐτὴ καθορίστηκε με τὴν Τριακονταετὴ συνθήκη εἰρήνης τὸ 445 π.Χ. Τὴν ἐκτασὴ τῆς βλ. στὸν χάρτη τῆς σελ. 35.
4. Τὰ πλείω αὐτῆς (τῆς ἀρχῆς)· περισσότερο ἔχει στὸ νοῦ τοῦ τὴν εσωτερικὴ ὁργάνωση καὶ σταθεροποίησιν τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας καὶ λιγότερο τὴν επέκτασίν τῆς.
5. Τοῖς πᾶσι· ἐννοεῖ τὰ ἀπαραίτητα: χρήματα, ναυτικὸ, λιμάνια, στρατὸς ξηράς, οχυρωματικὰ ἔργα κτλ. Ὁ Περικλῆς ἐπιμένει νὰ τονίζει τὴν αὐτάρκειαν τῆς Ἀθήνας καὶ τῶν πολιτῶν τῆς· πρὸ βλ. κεφ. 39 καὶ 41.
6. Ἐάσω· με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ Περικλῆς ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν υποχρέωση (ποὺ ἐπέβαλλε ἡ συνηθισμένη διάρθρωση ἐνός Ἐπιτάφιου λόγου) νὰ ἐκθέσει καὶ αὐτὸς με τὴ σειρά τοῦ τα (μυθικὰ καὶ ἱστορικὰ) πολεμικὰ κατορθώματα τῶν Ἀθηναίων καὶ βρίσκει τὴν ευκαιρίαν νὰ διαθέσει τὸ χρόνο τοῦ στὴ διεξοδική ἐκθεση τῶν βασικῶν ἐννοιῶν, στὶς ὁποῖες οφείλεται τὸ ἀθηναϊκὸ μεγαλεῖο: τὴν ἐπιτήδευσιν (γενικὲς ἀρχές συμπεριφορᾶς καὶ μεθόδευσιν ἐνεργειῶν, συστηματικὴ προσπάθεια), τὴν πολιτείαν (κοινωνικὴ δομὴ καὶ ὁργάνωση), τὸ πολίτευμα, οἱ πολιτειακοὶ θεσμοὶ (τὸ Σύνταγμα θὰ λέγαμε σήμερα) καὶ τοὺς τρόπους (ὁ τρόπος ζωῆς), ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ. Ἐξάλλου, ὁ ἀπαιτητικότερος γιὰ τὴ γνώσιν τοῦ ἐνδόξου ἀθηναϊκοῦ παρελθόντος ἀκροατῆς θὰ μπορούσε νὰ κατατοπιστεῖ ἀπὸ τὴ σχετικὴ μυθικὴ παράδοση, ἀπὸ τὴν Ἱστορίην τοῦ Ἡροδότου (γιὰ τὸν πρωταγωνιστικὸ ρόλο τῶν Ἀθηναίων στους Μηδικούς πολέμους), γιὰ ὅ,τι ἀφορούσε στοὺς προγόνους· ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ Θουκυδίδου (κεφ. I 89-118, ὅπου ἔχομε τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων τῆς Πεντηκονταετίας), γιὰ ὅ,τι ἀφορούσε στοὺς πατέρας.
7. Ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεις... εἴμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον· εἶναι ἡ «πρόθεσις» τοῦ λόγου, ἡ ἐξαγγελία τοῦ θέματος, σύμφωνα με τὴν ὁποία θὰ πραγματευτεῖ δύο θέματα: α) τὶς γενεσιουργές δυνάμεις, στὶς ὁποῖες οφείλεται τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας (ἐπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι, κεφ. 37-41) καὶ β) τὸ ἐγκώμιον τῶν νεκρῶν (κεφ. 42-43).

II. Θέματα γιὰ μελέτη-Ερωτήσεις

- ☐ Τὴν γὰρ... παρέδωσαν. Ἡ φράση αὕτη εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς «βραχυλογίας» τοῦ Θουκυδίδου. Προσπαθήστε νὰ δικαιολογήσετε τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτό.
- ☐ Δι' ἀρετὴν· ἀπὸ τα μυθικὰ καὶ τα ἱστορικὰ κατορθώματα, με τα ὁποῖα οἱ Ἀθηναῖοι ἐξασφάλισαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς πόλεως τους, ξεχωρίζουν τὰ Μηδικὰ, ὅπως τὰ ἐξιστόρησε ὁ Ἡρόδοτος. Ποιὸς ἦταν γενικὰ ὁ ρόλος τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ περσικοῦ κινδύνου ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Ἑλλάδα καὶ σε ποιες ἀπὸ τὶς μάχες τῶν Μηδικῶν ἔπαιξαν αὐτοὶ ἀποφασιστικὸ ρόλον; Ποιοὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ Ἀθηναῖοι ἠγήθησαν στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῶν ἀγώνων αὐτῶν;
- ☐ Νὰ δοθεῖ ἀναλυτικότερα τὸ περιεχόμενον τῶν ὁρῶν: ἐπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι καὶ ν' ἀναφερθοῦν συγκεκριμένα παραδείγματα.
- ☐ Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν πολιτείαν προϋπόθεσιν (ἢ καθοριστικὸν παράγοντα) τῶν τρόπων

και της επιτηδεύσεως ή ισχύει το αντίθετο;

- Αυτοί ήμεις... ηλικία· στη φράση αυτή ο «βραχύλογος» Θουκυδίδης διαπράττει έναν φανερό πλεονασμό. Αφού τον δείξετε, αιτιολογήστε τον.

Κεφάλαιο 37

Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της). Τα ήθη, που αποτελούν προϋπόθεσή της

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Από το κεφ. 37 αρχίζει το μέρος του λόγου που ονομάζεται *ἐκθεσις*, όπου ο ρήτορας πραγματεύεται τα θέματα που έχει εξαγγείλει στην πρόθεσιν. Τα τρία στοιχεία, στα οποία οφείλεται το μεγαλείο της Αθήνας (χρυσούς αιών): *ἐπιτήδευσις*, *πολιτεία*, *τρόποι*, δε θα εξεταστούν το καθένα χωριστά, αλλά, καθώς αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, σε στενή σύνδεσή μεταξύ τους.
2. Οὐ ζήλουσιν· δε φαίνεται με αυτό να κάνει υπαινιγμό ειδικά για τη Σπάρτη (καθώς λεγόταν ότι η νομοθεσία του Λυκούργου εμπνεύστηκε από την κρητική), αλλά γενικότερα τις άλλες ελληνικές πόλεις, που συνήθως ακολουθούσαν τα πολιτικά συστήματα της Αθήνας ή της Σπάρτης. Ιδιαίτερα το πολίτευμα της Αθήνας μιμήθηκαν οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, το Άργος, η Ηλεία, οι Συρακούσες της Σικελίας και η Κυρήνη της Β. Αφρικής.
3. Ο όρος *δημοκρατία* αρχικά δε σήμαινε ό,τι και σήμερα, την ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλης-κράτους, αλλά την κυριαρχία του δήμου, δηλαδή του κόμματος στο οποίο ανήκουν οι πλείονες (σε αντίθεση με τους *ὀλίγους*, τους αριστοκρατικούς). Ο προηγούμενος, συγγενής αλλά όχι απόλυτα ομώνυμος όρος, ήταν η *ἰσηγορία* του Ηροδότου (V 66), την οποία ο ιστορικός θεώρησε αιτία της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας, αφού, μετά την εγκαθίδρυσή της (508 π.Χ.), οι πολίτες πίστευαν ότι δεν αγωνίζονται για τους τυράννους, αλλά για το καλό του εαυτού τους. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 16.
4. Κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν· οι ιδέες που περιέχονται στη φράση αυτή προαναγγέλλουν τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» των νεότερων χρόνων. Βέβαια τα περισσότερα αξιώματα ήταν προσिता στον κάθε πολίτη, αφού απονέμονταν με κλήρωση (π.χ. το αξίωμα του βουλευτή, μέλους της Βουλής των 500). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76 Παράλληλο χωρίο 1γ.
5. Διὰ δέος· ο Περικλής προβάλλει το όραμα μιας ανώτερης μορφής ζωής, όπου η ηθική στάση δεν πηγάζει από το φόβο των κυρώσεων του νόμου, αλλά από την ελεύθερη επιλογή του πολίτη, κάτι που θυμίζει την αιδώ (δηλαδή την απαραίτητη, κατά τον Πρωταγόρα, προϋπόθεση, που επιτρέπει στον πολίτη να μετέχει στα κοινά): πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 322c).
6. Αἰεὶ· κάθε φορά: θυμίζει τη συνηθισμένη σε αττικές επιγραφές φράση *αἰεὶ ἄρχοντες*· είναι η νομική διατύπωση για να δηλώσει τους ἄρχοντες που ο ένας διαδέχεται σε αδιάσπαστη συνέχεια

τον άλλο. Λοιπόν, ο σεβασμός των υπηκόων δεν εξαρτάται από την προσωπικότητα του άρχοντα, αλλά από τη θεσμική θέση του στο σύστημα της πολιτείας.

7. **Ἄγραφοι** (νόμοι): το επίθετο εδώ έχει την ίδια έννοια, με την οποία το συναντούμε στον *Οιδίποδα Τύραννο* (στ. 863-870) του Σοφοκλή (πρόβλ. και *Αντιγόνη*, στ. 450-461): γενικότερα, είναι σταθερή στους αρχαίους η διάκριση των νόμων σε γραπτούς και άγραφους: ειδικότερα για τους Αθηναίους, οι γραπτοί ήταν χαραγμένοι σε μαρμαρίνες στήλες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 1α.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ☐ Οὐ ζηλούση: γιατί θεωρείται επαινετική αυτή η στάση;
- ☐ Να εντοπιστούν τα τεκμήρια, με τα οποία ο Περικλής προσπαθεί να δείξει ότι η Αθήνα είναι πρότυπο ευνομούμενης πολιτείας, άξια να καταστεί παράδειγμα και για άλλες. Με βάση τα τεκμήρια αυτά να δειχτούν τα γνωρίσματα μιας πολιτείας μη δημοκρατικής και μη φιλελεύθερης.
- ☐ **Ἄγραφοι ὄντες**: Ὑπάρχουν και στην εποχή μας άγραφοι νόμοι; Μπορείτε ν' αναφέρετε ορισμένα παραδείγματα;
- ☐ Να εντοπιστούν οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν το ύφος του κεφαλαίου. Για ποιο λόγο ο ρήτορας χρησιμοποιεί εμφαντικά εδώ αυτό τον εκφραστικό τρόπο;

Κεφάλαιο 38

Οι χαρές της ζωής. Το εμπόριο

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Διετησίσις**: πράγματι, το εορτολόγιο των Αθηναίων ήταν ιδιαίτερα πλούσιο, με κορυφαίες εκδηλώσεις τις πολυήμερες γιορτές των Παναθηναίων, των Διονυσίων και των Ελευσινίων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 2γ.
2. **Ἐπεσέρχεται**: έστω και αν βρισκόμαστε σε εποχή πολέμου, τα αγαθά από τους δρόμους της θάλασσας έφταναν με ασφάλεια στην Αθήνα, μέσω των Μακρών τειχών. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλα χωρία 2α και 2β.
3. **Διὰ τὸ μέγεθος**: εννοεί τη μεγάλη δύναμη, κι όχι το πλήθος, της πολιτείας.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ☐ Να καταδειχτεί με παραδείγματα η αιτιώδης σχέση ανάμεσα στη δύναμη ενός κράτους και την επάρκεια-αφθονία υλικών αγαθών.
- ☐ Με δεδομένο ότι εκφωνητής του λόγου είναι ο δημιουργός των περίλαμπρων δημοσίων

οικοδομημάτων της Αθήνας, ο Περικλής, κάνει εντύπωση η παράλειψή τους, ενώ μνημονεύονται οι πολύ ταπεινότερες ιδιαι κατασκευαί. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η παράλειψη;

- Αφού ολοκληρωθεί η ερμηνεία και του επόμενου κεφαλαίου (39), να καταδειχτεί η λειτουργία του κεφ. 38 μέσα στην ευρύτερη ενότητα των κεφ. 37-41.

Κεφάλαιο 39

Η Αθήνα και η Σπάρτη στον πόλεμο: σύγκριση της αγωγής των νέων στις δύο πόλεις

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Διαφέρωμεν**· Από το σημείο αυτό η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης, που ως τώρα υποδηλώνόταν μόνο έμμεσα, γίνεται φανερή. Ακριβώς η παρουσία του καί (=ακόμα) δείχνει ότι και όσα ειπώθηκαν ως εδώ ήταν ένας παραλληλισμός ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη. Οι εντυπωσιακότερες όμως διαφορές θα δηλωθούν από εδώ και κάτω και θα αφορούν: στα πολεμικά, στη συμπεριφορά, στους ξένους και στην αγωγή των νέων.
2. **Ξενηλασίαις**· σκοπός τους δεν ήταν μόνο να μην ωφεληθούν οι ξένοι επισκέπτες της Σπάρτης, αλλά και να μη χαλαρώσουν τα ήθη των Σπαρτιατών από τη μαλθακότητα που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά πολλών από τους επισκέπτες της πόλης τους.
3. **Ἀπάταις**· ότι αυτές αποτελούσαν μέρος της πολεμικής τέχνης των Σπαρτιατών το βλέπουμε στην ομιλία του Βρασίδα (Θουκυδίδης Βιβλ. 5, 9, 5): Καί τά κλέμματα ταῦτα καλλίστην δόξαν ἔχει, ἃ τοὺς πολεμίους μάλιστ' ἂν τις ἀπατήσας τοὺς φίλους μάλιστ' ἂν ὠφελήσῃ. (Τὴν ωραιότερη εντύπωση δίνουν εκείνα τα ξεγελάσματα, με τα οποία όσο περισσότερο κανείς εξαπατήσει τους εχθρούς, τόσο μεγαλύτερη ωφέλεια προσφέρει στους φίλους του). Μαζί με τα κλέμματα η Σπάρτη είχε θεσμοθετήσει και την κρυπτεῖαν, που αποτελούσε και δεινή δοκιμασία των νέων, αλλά και σκοτεινή μεθόδευση για εξόντωση επικίνδυνων για το καθεστώς ειλώτων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 3.
4. τῷ εὐφύγῳ· όπως διαπιστώνεται και από άλλες περιπτώσεις (π.χ., στο προηγούμενο κεφ. 38, ἀντὶ τῇ λύπῃ εἶχαμε το λυπηρόν), ο Θουκυδίδης συνηθίζει, στη θέση θηλυκού ουσιαστικού (εὐφυγία, εὐδαιμονία κτλ.), να χρησιμοποιεί το ουδέτερο του συστοίχου επιθέτου (τὸ εὐφυγον, τὸ εὐδαιμον κτλ.).
5. **Αὐχοῦσιν... ἀπεῶσθαι... ἡσῆσθαι**· χαρακτηριστική περίπτωση του «σχήματος» ζευγμα· η έννοια του ρήματος αρμόζει μόνο με την έννοια του πρώτου αντικειμένου (ἀπεῶσθαι: καυχιέται ότι έτρεψαν σε φυγή), όχι όμως του δευτέρου (ἡσῆσθαι: καυχώνται ότι νικηθήκαν!), το οποίο άρμοζε να εξαρτηθεί από ρήμα διαφορετικής σημασίας, π.χ. φασίν.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- **Διαφέρωμεν**· ο Περικλής, πριν διατυπώσει στο κεφ. αυτό τις εντυπωσιακότερες διαφορές ανάμεσα

στην Αθήνα και την αντίπαλη δύναμή της, ήδη στα κεφ. 36, 37 και 38 υπαινίχτηκε, χωρίς ν' αναφέρει τ' όνομά της, τη Σπάρτη, και τις διαφορές με την πόλη του. Μπορείτε να εντοπίσετε αυτές τις διαφορές;

- Απο ποιες φράσεις καταφαίνεται η υπεροχή της Αθήνας από τη Σπάρτη στον τομέα των πολεμικών;
- "Εν τε τούτοις... καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις" με βάση τα όσα ειπώθηκαν στα κεφ. 36, 37, 38 και 39, να απαριθμηθούν τα «ταῦτα».

Κεφάλαιο 40

Ο αθηναϊκός χαρακτήρας: Φιλοκαλία, ευφυΐα και ευστροφία·
θεληματικότητα· κοινωνικότητα και φιλάνθρωπα αισθήματα

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Αναπτύσσοντας το «ἐν ἄλλοις» του προηγούμενου κεφαλαίου ο ρήτορας δεν θεωρεί απαραίτητο να συνεχίσει τη σύγκριση ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη, με το εξής σκεπτικό: αφού στο σημείο που, σύμφωνα με την πανελλήνια φήμη της, αποτελούσε το καύχημά της (την ανδρεία στους πολεμικούς αγώνες), η Σπάρτη ουσιαστικά φάνηκε κατώτερη απ' την Αθήνα, ποιες ελπίδες θα είχε να συναγωνιστεί μ' επιτυχία την Αθήνα στα σημεία που αποτελούσαν την αποκορύφωση του αθηναϊκού μεγαλείου; Έτσι, απ' το σημείο αυτό και πέρα ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας θα συνεχιστεί, για ν' αναδειχθούν το πνεύμα, το ήθος και η κοινωνική ευαισθησία των Αθηναίων ασύγκριτα ανώτερα απ' ό,τι γνώριζε ο κόσμος ως τότε – «για Λακεδαιμονίους θα μιλάμε τώρα;», όπως έγραψε, για άλλη συγκυρία, ο Κ. Καβάφης.
2. Φιλοκαλούμεν... ἄνευ μαλακίας· Η «αττική σύνθεση»: από τους Ίωνες κρατούν οι Αθηναίοι την αγάπη στο ωραίο και τη διάθεση για θεωρητική έρευνα, από τους Δωριείς την απλότητα και τον ανδρισμό. Ταυτόχρονα αποφεύγουν τη χοντροκοπιά και την πνευματική στενότητα των Σπαρτιατών, όπως και τη γλιδή και τη μαλθακότητα των Ιώνων. Με τη φράση αυτή έχουμε ακόμη ένα παράδειγμα για τη μοναδική ικανότητα του Θουκυδίδη να λέει πολλά και σημαντικά πράγματα με ελάχιστα λόγια (βραχυλογία), αλλά ταυτόχρονα με εξαίρετα εντυπωσιακή εκφραστικότητα, όπως δείχνει η υφολογική ανάλυση της περιφέρειας αυτής φράσης: συνδυασμός επιγραμματικότητας, με πολλαπλές ομοιότητες και μορφικές αντιστοιχίες από τη μια (π.χ. φιλο-καλούμεν-φιλο-σοφούμεν), αντιθετικές έννοιες (π.χ. φιλοκαλία-εὐτέλεια) και συντάξεις (π.χ. μετ' εὐτελείας – ἄνευ μαλακίας) από την άλλη.
3. Ἀχρεῖον· σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Σόλων είχε εκδώσει νόμο «ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον». (Χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα όποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλο χωρίο 4α.
4. Κράτιστοι δ' ... ἐκ τῶν κινδύνων· η φράση αυτή μας δίνει όλο το περιεχόμενο της πραγματικής ανδρείας. Με την άρση της αντίθεσης: ἔργα-λόγοι ο Αθηναίος προσεγγίζει την τελειότητα, αφού ήδη από τον Όμηρο (Ιλιάδα I 443) ιδανικός άντρας είναι ό μύθων τε ῥήτηρ καὶ ἔργων πρῆκτῆρ (ρήτορας

και, συγχρόνως, άνθρωπος της πολεμικής, πράξης), όπως είδαμε παραπάνω (οὐ τοὺς λόγους ... ἔργῳ ἔλθειν)· ἐπόμενο βήμα στο δρόμο της ανδρείας, η πορεία προς το πεδίο της κρίσιμης μάχης με πλήρη επίγνωση του κινδύνου.

5. Τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδελῷ τινά ὠφελοῦμεν· συνηθισμένος αυτοέπαινος των Αθηναίων η ανιδιοτελής παροχή βοήθειας (και μάλιστα με σοβαρούς δικούς τους κινδύνους) σε περιπτώσεις όπου ισχυρότεροι (αλλά άδικοι) καταδιώκαν ασθενέστερους. Ἐτσι σώζουν τους Ηρακλείδες από τον Ευρυσθέα, υποχρεώνουν τους Θηβαίους να δώσουν για ταφή τα πτώματα των σκοτωμένων στρατηγών του Ἄργους· πιο πρόσφατα, στην ιστορική πια εποχή, βοηθούν τις ιωνικές πόλεις που επαναστάτησαν εναντίον του Δαρείου και τους Σπαρτιάτες κατά τον Γ' Μεσσηνιακό πόλεμο. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78. Παράλληλο χωρίο 46.

Ἐτσι ο Αθηναίος αναδεικνύεται ελεύθερος, ολοκληρωμένος πολίτης, με ανιδιοτελή φιλόανθρωπη διάθεση, ὅστερ' από τη δύσκολη σύνθεση που πραγματώνει, συνταιριάζοντας με αρμονικό τρόπο ζεύγη αντιθετικά· συγκεκριμένα: αγάπη του ωραίου και απλότητα· λόγος, θεωρία, φιλοσοφία και έργο, δράση· ενασχόληση με τα κοινά και φροντίδα για το σπιτικό του· καλομελετημένη γνώση και ανυποχώρητη τόλμη· γνώση των κινδύνων και των απολαύσεων, και ανάληψη κινδύνων.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Έχοντας υπόψη τα αντιθετικά ζεύγη εννοιών του κεφ. 40 (βλ. και την 5η ερμηνευτική σημείωση), καταρτίστε κατάλογο των χαρακτηριστικών των δύο διαμετρικά αντίθετων ανάμεσά τους τύπων ανθρώπου-πολίτη, στο μέσο των οποίων ο Περικλής τοποθετεί τον Αθηναίο.
- Για ένα φτωχό της σύγχρονης κοινωνίας, διατηρεί την αξία της η διακήρυξη του Περικλή «καὶ τὸ πένεσθαι... ἀλλὰ μὴ διαφυγεῖν ἔργῳ αἴσχιον»; Ποιοι λόγοι οδηγούν στην, κατά τη γνώμη σας, συγκεκριμένη συμπεριφορά του σημερινού φτωχού;
- «Μη ρίχνεις πέτρα στο πηγάδι που σε δρόσισε»· η παροιμία αυτή, που θέλει ν' αποτρέψει από την αχαριστία τον ευεργετημένο, επιδιώκει να εξασφαλίσει τη συνέχιση της (ευεργετικής) δράσης του ευεργέτη. Ποιες ενδεχόμενες, για τον αχάριστο αλλά και για το κοινωνικό σύνολο, αρνητικές συνέπειες θέλει να προλάβει;

Κεφάλαιο 41

Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας. Το εγκώμιο της Αθήνας, που βεβαιώνεται από τα έργα της, είναι ταυτόχρονα και εγκώμιο των νεκρών που θάβονται

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Στο κεφάλαιο αυτό έχουμε τον απόλυτο ύμνο της Αθήνας: ο Περικλής, αφού ως τώρα υπαινικτικά δήλωνε την υπεροχή της, τώρα το κάνει ξεκάθαρα· ακόμη, όπως θα δούμε στο τέλος

- του κεφαλαίου, και οι αποτυχίες της πόλης τεκμηριώνουν το μεγαλείο της, όπως αυτό περιγράφηκε στα κεφ. 37-40, ανακεφαλαίωση των οποίων είναι το κεφ. 41.
2. Τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν· για την υπεροχή της Αθήνας και το προβάδισμά της στην πνευματική καλλιέργεια, έγινε λόγος και στον Πρωταγόρα του Πλάτωνα: Ἐγὼ γὰρ Ἀθηναῖους, ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνας, φημί σοφούς εἶναι (319b) και: τῆς τε Ἑλλάδος εἰς αὐτὸ τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας (337d). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλα χωρία 5α και 5β.
 3. Ἐπὶ πλείστα εἶδῃ· στη μονολιθική ικανότητα του Σπαρτιάτη (καλὸς πολεμιστὴς και τίποτε ἄλλο), οι Αθηναῖοι αντιπαραθέτουν την πολυδύναμη επάρκειά τους σε διαφορετικούς τομείς δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Σόλων (νομοθέτης, ποιητής, στρατηγός, ἔμπορος) και ο Ξενοφών (στρατηγός, ιστορικός, φιλόσοφος, κτηματίας, κυνηγός κτλ.). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλο χωρίο 5γ.
 4. Ἡ δύναμις τῆς πόλεως· η στρατιωτική και οικονομική δύναμη της Αθήνας, όπως παρέμενε ακόμη σ' ὅλη της τη μοναδική για αρχαίο ελληνικό κράτος ακμή στην έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, όπως την περιγράφει στο κεφ. 13 του Β βιβλίου της Ιστορίας του ο Θουκυδίδης. Κυριολεκτικά θαλασσοκράτωρ η Αθήνα, κυριαρχούσε στη Μεσόγειο.
 5. Οὐδὲν προσδεόμενοι... ἑλάψει· το ὅτι ο Ὀμηρος για τους αρχαίους ἦταν ο ασυναγώνιστος ἐπαινέτης της αρετῆς ἀνθρώπων και πόλεων το διαπιστώνουμε και από τη γνωστή παράγραφο του Αρριανού: «Καὶ εὐδαιμόνισεν ἄρα, ὡς λόγος, Ἀλέξανδρος Ἀχιλλέα, ὅτι Ὀμήρου κήρυκος ἐς τὴν ἔπειτα μνήμην ἔτυχεν». (Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, Α 12). Ἐτσι και ἐδῶ ο Ὀμηρος αναφέρεται ως ο πρῶτος ἀνάμεσα στους ομότεχνους (= εγχωμιαστές χωρίς τεκμηρίωση των ἐπαίνων τους), τους Ἴωνες λογογράφους, τους οποίους, μαζί με τον Ηρόδοτο, ο Θουκυδίδης (βιβλ. Α 21) αντιπαραθέτει στη δική του αντικειμενική εξιστόρηση των πραγμάτων: «Δεν πιστεύω ὅτι (τα παλαιότερα) ἐγιναν ὅπως τα ὑμνησαν οι ποιητές στολίζοντάς τα ὥστε να φανοῦν σπουδαιότερα οὔτε ὅπως τα ιστόρησαν οι λογογράφοι, ἀποβλέποντας περισσότερο σ' ὅ,τι σαγηνεύει τον ἀκροατὴ και ὄχι στην ἀλήθεια».
 6. Μνημεῖα κακῶν τε καὶ ἀγαθῶν· για την υστεροφημία ενός μεγάλου λαοῦ η ἀνάμνηση μεγάλων ἐπιχειρήσεων που ἀπέτυχαν ἔχει την ἴδια σημασία με την ἀνάμνηση των θριάμβων του. Π.χ. το ὅτι τόλμησε ελληνική πολιτεία να χτυπήσει την περσική δύναμη στη Μέμφη της Αιγύπτου (454 π.Χ.), ἔστω και ἀν ἀπέτυχε, δείχνει τη δύναμή της, ὅσο και ο θρίαμβος του Κίμωνος στις ὀχθες του Ευρυμέδοντα (468 π.Χ.), στην Παμφυλία τῆς Μ. Ἀσίας.
 7. Περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως... Η τελική αυτή περίοδος του κεφαλαίου λειτουργεῖ τριπλά: i) Ἀνακεφαλαίώνει το ἐγκώμιο της πόλης που προσηγήθηκε· ii) σημειώνει τη μετάβαση στη δεύτερη ἐνότητα του κύριου μέρους του λόγου (βλ. κεφ. 36 και σημείωση), τον ἐπαινο των νεκρῶν (οἶδε), και, iii) προεξαγγέλλει την παραίνεση στους ἐπιζώντες (πάντα τινὰ τῶν λειπομένων), που θα διατυπώσει στο κεφ. 43.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Η αὐτάρκεια, που επίμονα αποδίδει στην Αθήνα ο Περικλής, διακρίνεται σε αὐτάρκεια που αφορά στην πόλη συνολικά και αὐτάρκεια που αφορά στον κάθε Αθηναίο πολίτη ατομικά. Ποια η αμοιβαία σχέση τους;
- Αφού μελετηθεί υφολογικά η φράση: οὔτε τῷ πολεμίῳ... ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται, να δειχτεί η τέλεια συντακτική αντιστοιχία ανάμεσα στα δύο μέλη της (α. οὔτε... κακοπαθεῖ β. οὔτε... ἄρχεται).
- Θαυμασθησόμεθα· αυτή η πρόβλεψη του Περικλή για την υστεροφημία της πόλης του δικαιώθηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι επόμενες γενεές, κι ως σήμερα, αντίκρισαν την Αθήνα του «χρυσού αιώνα»; Ποια αποδεικτικά στοιχεία μπορείτε να προσκομίσετε τόσο για τις παλιότερες εποχές, όσο και για τη σημερινή ελληνική και παγκόσμια πραγματικότητα;
- Παρουσιάζοντας αυτή την ασύγκριτη και ιδανική εικόνα της αθηναϊκής πολιτείας, είναι αναμενόμενο ο Περικλής να ωραιοποιεί υπερβολικά την πραγματικότητα. Μπορούν να επισημανθούν τα σημεία, όπου η υπερβολή είναι πιο αισθητή;

2. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 42-43)

Κεφάλαιο 42

Το εγκώμιο των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Δι' ὃ· με τον εμπρόθετο αυτό προσδιορισμό της αιτίας έχουμε, ὡστερ' από την πρώτη αιτιολόγηση της επιμήκυνσης του επαίνου της πολιτείας, στο κεφ. 36 (νομίζων... ἐπακούσαι αὐτῶν), και δεύτερη αιτιολόγησή της· γιατί με τον διεξοδικό έπαινο της πολιτείας ταυτόχρονα υπηρετείται το εγκώμιο των νεκρών και η δικαίωση των θυσιών, στις οποίες πρέπει να υποβληθούν και οι επιζώντες για χάρη της.
2. τῶνδε· είναι το σύνολο των αξίων και των υλικών, κοινωνικών και πνευματικών αγαθών της αθηναϊκής πολιτείας.
3. Εὐλογία· ο Περικλής (ὡπως φαίνεται και από το παρακάτω: ὕμνησα) έχει συναίσθηση ότι φιλοτεχνεί ὕμνο στην πόλη. Η Αθήνα υμνήθηκε, εκτός από τους ρήτορες όλων των Ἐπιταφίων (και τον Ισοκράτη στον Πανηγυρικό του), ιδιαίτερα από τους ποιητές, ὡπως τον Σιμωνίδη τον Κεῖο, τον Πίνδαρο, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη.

4. Αἱ τῶνδε... ἀρεταί· ἀμφίδρομη γίνεται ἡ ἐπίδραση ἀνάμεσα στο μεγαλεῖο τῆς πόλης καὶ τον ἥρωισμό των νεκρῶν: ὅπως παραπάνω ο ἥρωισμός των νεκρῶν στηρίχτηκε στο μεγαλεῖο τῆς πόλης, ἔτσι ἐδῶ το μεγαλεῖο αὐτὸ πηγάζει ἀπὸ τα ἥρωικά κατορθώματά τους. Αὐτὴ ἡ ἀμφίδρομη ἐπίδραση δηλώνεται σε πολὺ κατάλληλο σημεῖο· γιατί ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει το ἐγκώμιο των νεκρῶν, που μονάχα με τὴ φράση: ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα... ἐκόσμησαν ἀποχτά ὅλο του το περιεχόμενο.
5. Αἰσιοπρόσεχτη εἶναι ἡ κλιμάκωση (= βαθμιαῖο ἀνέβασμα) τῆς ἐκδήλωσης τῆς ἀνδρείας τους: α) οὐκ ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο, β) ἐβουλήθησαν, γ) ὑπέμειναν τὸ ἔργον τῷ σώματι, δ) ἀπηλλάγησαν τῆς δόξης (τοῦ δέους). Βλ. καὶ, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 6.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ☐ Συμφωνεῖτε με τον ισχυρισμό: «ο θάνατος για τὴν πατρίδα παραγράφει τις προηγούμενες παρεκτροπές τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς»; Μπορεῖτε να προσκομίσετε παραδείγματα καὶ να διατυπώσετε ἐπιχειρήματα εἴτε υπέρ εἴτε κατὰ του ισχυρισμοῦ αὐτοῦ;
- ☐ Ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία, οἱ αἰώνια ἀντίπαλες κοινωνικὲς τάξεις (πλούσιοι... πένητες) τερματίζουν στὴν ἴδια υψηλὴ κορυφὴ ἠθικῆς καταξίωσης: τὴν αὐτοθυσίαν για τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας. Ἀνταποκρίνεται στα πράγματα ἢ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἰδεολογικὴ σύλληψη αὐτὴ ἡ ταύτιση, σύμφωνα με τις ἐμπειρίες σας ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωὴ καὶ τα δεδομένα τῆς ἱστορίας;
- ☐ Ποια διαδοχικὰ στάδια ἠθικῆς ἀνάτασης διακρίνετε στὴν ἀνοδική πορεία των πεσόντων, ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ διατύπωση (οὔτε... οὔτε ἐποιήσατο) ὡς το ἥρωικό τέλος τους;
- ☐ Ἀναπτύξτε διεξοδικότερα τὴ φράση: «δὲν φοβήθηκαν τὸν θάνατο, φοβήθηκαν περισσότερο μήπως δώσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸν φοβούνται». Πρόκειται για σοφιστικὴ παραδοξολογία ἢ μπορεῖ να εἶναι ρεαλιστικὴ ἐρμηνεία τῆς ἥρωικῆς ἀπόφασης που οδηγεῖ στο θάνατο (οπότε συμπίπτει με τὴν ἐννοία που δίνει ο νεοελληνικός λαὸς στὴ λέξη «φιλότιμο»);

Κεφάλαιο 43

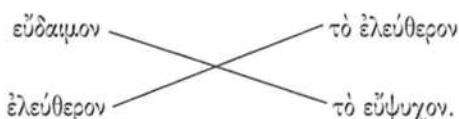
Ἡ αὐτοθυσία των θαπτόμενων παλικάριων: α) ἀπὸ πού τὴν ἐμπνεύστηκαν·
β) ἡ ἀνέσπερη υστεροφημία που αὐτὴ χαρίζει· γ) παράδειγμα για τοὺς ἐπιζώντες

I. Ἑρμηνευτικὲς σημειώσεις

1. Ἔργῳ θεωμένους καὶ ἔραστὰς γιγνομένους. Για τα ἔργα που προκαλοῦσαν ἔρωτα για τὴν Ἀθῆνα, βλ. παρακάτω, σελ. 80, Παράλληλο χωρίο 76.
2. Αἰσχυρόμενοι ἐν ταῖς ἔργοις· ἡ φράση φέρνει στο νοῦ μας το ομηρικό «Αἰδὼς Ἄργεϊοι» (Ιλιάδα Ε 787), καθὼς καὶ οἱ δύο αὐτές ἐκφράσεις ἔχουν να κάνουν με μιὰ ἐννοία που χαρακτηρίζει τὴν ἠθικὴ των ἀρχαίων καὶ, ὅπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, εἶναι σχεδὸν ἀκατόρθωτο να τὴν ἀποδώσουμε στὴ γλῶσσα μας μονολεκτικά. Ἀν λοιπὸν θέλουμε να γνωρίσουμε το περιεχόμενό

της, μπορούμε να το περιγράψουμε ως εξής: «Η βασική απαίτηση που έχει η κοινωνία από έναν άνθρωπο που θέλει να λογαριάζεται ενάρετος: πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη και ταυτόχρονα για το αίσθημα της τιμής, που δε μας επιτρέπει να κάνουμε πίσω, μπροστά στο επιβαλλόμενο χρέος μας».

3. 'Αλλ' ἐν ᾧ... καταλείπεται· εκτός από τον πραγματικό τάφο, που βέβαια έχει τη σημασία του (σῆμα, η λέξη περιέχεται μέσα στο επίθ. ἐπισημότατον), θα υψωθεί κι ένας ιδανικός τάφος: θα είναι η δόξα τους, που (αεί, αείμνηστος) θα κάνει τις ανδραγαθίες τους αθάνατες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 7α.
4. 'Ανδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος· η περιφρονη αυτή φράση, με τη γενικόλογη διατύπωση έδωσε αφορμή σε διαφορετικές ερμηνείες· για ν' αντιληφτούμε το πραγματικό νόημά της καλό είναι να θεωρήσουμε τις δυο προτάσεις που ακολουθούν επεξηγήσεις της· έτσι η πᾶσα γῆ γίνεται πιο συγκεκριμένη έννοια, η σημερινή: οικουμένη, καθώς δίνονται τα δύο μέρη που τη συγκροτούν: ἡ οἰκεία, η πατρίδα του καθενός, και ἡ μή προσήκουσα, ο άλλος κόσμος στο σύνολό του. Εξάλλου η στερημένη από ζωή λέξη τάφος, που σχετίζεται με την ανυπαρξία, ακυρώνεται στο τέλος της περιόδου με το ἐνδαιατᾶται, που σημαίνει διατήρηση στη ζωή (οι ήρωες δεν πεθαίνουν!), και μάλιστα για μεγάλη διάρκεια (δίαιτα σημαίνει: ο τρόπος ζωής, η ζωή, άρα ζωντανή και όχι «ἐν τάφῳ» διατηρείται η ανάμνησή τους).
5. Ο αριστοτεχνικός χειρισμός της «βραχυλογίας» από τον Θουκυδίδη, σε συνδυασμό με τη δραστική λειτουργία του «χιαστού» σχήματος, δίνουν το μέτρο της σημασίας που έχουν για τη ζωή οι έννοιες ἐλευθερία και εὐψυχία:

Βλ. και τη σημείωση 4 του κεφ. 39.

6. 'Αλγεινοτέρη... θάνατος· κοινός τόπος στην αρχαιοελληνική σκέψη, όπως φαίνεται σε πολλούς στίχους του Ομήρου και των ποιητών της πολεμικής ελεγείας (Καλλίνος και Τυρταίος).

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Οι αναφορές: κατὰ πενίαν (κεφ. 37)· τὸ πένεσθαι (κεφ. 40)· πενίας ἐλπίδι (κεφ. 42) και κακοπραγούντες, συνηγορούν για την ύπαρξη φτωχών πολιτών στην ευδαιμόνα Αθήνα του κεφ. 38. Με αυτό το δεδομένο:
 - α) Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην ύπαρξη φτωχών και την ευδαιμονία της πόλης;
 - β) Το ότι, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Περικλής στο κείμενό μας, παίρνουν και οι δύο αντίπαλες κοινωνικές τάξεις (πλούσιοι και φτωχοί) τις ίδιες γενναίες αποφάσεις για το καλό της

πόλης τους, επιβεβαιώνεται: α) από τα όσα ξέρουμε από την ιστορία· β) από την επιχειρηματολογία της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας;

- Εντοπίστε και ερμηνεύστε διεξοδικά τις αρετές των θαπτόμενων αγωνιστών και τις προσφορές τους στην πατρίδα, εξαιτίας των οποίων ο Περικλής τους προβάλλει ως παράδειγμα στους ακροατές του.

3. Η ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 44-45)

Κεφάλαιο 44

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι· άλλη μια εκδήλωση της αττικής «συνθέσεως»: ούτε οι «ὀλοφυρμοί» των Ιώνων για το θάνατο, αλλά ούτε και η επιδεικτική απάθεια των Σπαρτιατών μπροστά στο θάνατο. Έχουμε να κάνουμε με το «μέτρον», τη σωφροσύνη, την αποφυγή των ακραίων στάσεων.
2. Ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς· η λέξη συμφορά, που σήμερα έχει κακή σημασία, ήταν «μέση λέξη», δηλαδή σήμαινε συγκυρία, συντυχία, σύμπτωση, είτε καλή είτε κακή, ανάλογα με τα συμφορζόμενα. Κατά τον Σόλωνα (όπως τον παρουσιάζει ο Ηρόδοτος, I 32) πᾶν ἐστὶ ἄνθρωπος συμφορῇ: «ὅλα τα πάντα του ανθρώπου βρίσκονται στα χέρια της σύμπτωσης».
3. Καὶ οἷς... ξυνεμετρήθη· κριτήριο της πραγματικής ευτυχίας του ανθρώπου θεωρήθηκε το να συμπέσει το τέλος της ζωής του σε στιγμή υπέρτατης ευδαιμονίας, σαν κι αυτή που έδινε η τέλεση υπέρτατου χρέους, όπως έγινε με τον Τέλλο τον Αθηναίο και με τα δύο αδέρφια, τον Κλέοβη και τον Βίωνα, στο διάλογο Σόλωνα-Κροίσου (Ηρόδοτος, I 30-31, που I 32, συμπεραίνει: «Ὅποιος ἄνθρωπος στο διάβα της ζωής του έχει τα περισσότερα αγαθά και κατόπιν φύγει απ' τη ζωή ευχαριστημένος, αυτός δικαιούται τὸν χαρακτηρισμό «πρώτος στην ευτυχία απ' όλους»).

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Οὐ γὰρ οἷόν τε... κινδυνεύειν· η εφαρμογή της αρχής αυτής μήπως, όπως η αξίωσις του κεφ. 37, μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας, η οποία δίνει προβάδισμα στην αρχή της ισότητας των πολιτών;

- ☐ Με ποια επιχειρήματα επιχειρεί ο ρήτορας να μετριάσει τον πόνο των γονέων των νεκρών; Κατά τη γνώμη σας, σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της ζωής;
- ☐ Τὸ δ' εὐτυχές... Δίνονται δύο ορισμοί της ευτυχίας: οἷ... λύπης, και: οἷς ... ξυνεμετρήθη· αφού τους αναλύσετε, διατυπώστε συμπερασματικά από πού, κατά τον ρήτορα, πηγάζει η ευτυχία.
- ☐ Ποιες από τις απόψεις που διατυπώνει στο κεφάλαιο αυτό ο ρήτορας εμφανίζονται διαφορετικές από όσα υιοθετεί σήμερα η κοινή γνώμη;

Κεφάλαιο 45

Παρανέσεις στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. ἀρετή: η συνηθισμένη έννοια του όρου στον *Επιτάφιο* είναι: πολεμική αρετή, ανδρεία, ευψυχία. Όμως στο κεφ. 40 τη συναντήσαμε με την ειδική έννοια: ευεργετική διάθεση· έτσι και εδώ η έννοιά της είναι εξειδικευμένη: γυναικεία ἀρετή (= αρετή που ταιριάζει στη φύση της γυναίκας), όπως θα επεξηγηθεί παρακάτω (και ἥς... κλέος ἥ) είναι η διακριτική παρουσία της γυναίκας στο σπίτι και η απασχόλησή της με τα οικιακά.
2. Καὶ ἥς ... κλέος ἥ: μια άλλη διατύπωση της «γυναικείας ἀρετῆς», συμπληρωματική, έχουμε στον στ. 293 του *Αἰάντα* του Σοφοκλή:
Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἢ σιγὴ φέρει.
Βλ. και, παρακάτω, σελ. 80, Παράλληλο χωρίο 8.
3. Στο κεφάλαιο αυτό ο Περικλής, αν συνέχιζε τη συγκριτική μέθοδο που υιοθέτησε σε προηγούμενα κεφάλαια, θα ήταν υποχρεωμένος ν' αναφερθεί σε πραγματικότητα που, για το σημερινό άνθρωπο, όχι μόνο δε θ' αποδείκνυε την υπεροχή της Αθήνας απ' όλον τον ελληνικό κόσμο, αλλά, αντίθετα, θα τεκμηριώνει την υστέρησή της σε σχέση με άλλες περιοχές, όπως π.χ. την αιολική Λέσβο και τη δωρική Σπάρτη, όπου η θέση των γυναικών ήταν σαφώς καλύτερη. Εξάλλου συζούσε με γυναίκα που το κλέος της μεταξύ των ανδρών δεν ήταν καθόλου ἐλάχιστον, την Ασπασία, που όμως δεν ήταν Αθηναία, αλλά από τη Μίλητο.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ☐ Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην άποψη του κεφ. 35 «ὃ τε ἄπειρος (νομίσσεις) ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον» και την άποψη που διατυπώνεται εδώ, για τους ίδιους νεκρούς, «ἀντανταγωνίστῳ εὐνοία τετίμηται»; Αν νομίζετε ότι υπάρχει, πώς ερμηνεύεται;
- ☐ Αποτελεί, στην ουσία, ή όχι οξύμωρο η αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στις περίπου, συνώνυμες έννοιες «δόξα» και «κλέος», όπως εμφανίζεται στην τελευταία περίοδο του κεφαλαίου;

- Σε σύγκριση με την παραμυθία και την παραίνεση στους γονείς των πεσόντων (κεφ. 44), το αντίστοιχο μέρος του λόγου, που αφορά στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες τους, εμφανίζεται φτωχότερο, αλλά και τα συναισθήματα του ρήτορα απέναντί τους ψυχρότερα. Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η εντυπωσιακή διαφοροποίηση;

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο 46

Η πόλη τίμησε τους νεκρούς, όπως τους άξιζε. Οι συγγενείς τώρα μπορούν να τους πενθήσουν ιδιωτικά

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Η φράση του τελευταίου αυτού κεφαλαίου «κατὰ τὸν νόμον» έχει περίπου το ίδιο νόημα με τη φράση του πρώτου κεφαλαίου (35) «ἐπόμενον τῷ νόμῳ». Δηλαδή έχουμε το πολύ γνωστό σχήμα «κύκλος», τη λεγόμενη «κυκλική σύνθεση». Ποια νομίζετε είναι η λειτουργία της;
2. Τοὺς παῖδας... θρέψει· η πόλη ανέτρεφε τα παιδιά των νεκρών του πολέμου ως τη συμπλήρωση των 18 τους χρόνων. Τότε, ως τελευταία τιμητική προσφορά, κατὰ την τέλεση των δραματικών αγώνων στα Μεγάλα Διονύσια, μπροστά σ' ὅλο το συναγμένο πλήθος τους χάριζε από μια πανοπλία οπλίτη.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Να εκθέσετε διεξοδικά τη σχέση αιτίας-αποτελέσματος, που ο Περικλής θεωρεί ότι υπάρχει ανάμεσα στην επιβράβευση της αρετής και την πρόοδο ατόμων και κοινωνικού συνόλου, προσκομίζοντας και σχετικά παραδείγματα.

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ – ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

1. Ποια εικόνα σχηματίζουμε με τη μελέτη του *Επιταφίου*:
 - α) Για την προσωπικότητα του Περικλή, όπως την εμφανίζει ο Θουκυδίδης, και τις πολιτικές του ιδέες;
 - β) για τη ρητορική του ικανότητα;
2. Ποια χαρακτηριστικά της αθηναϊκής πολιτείας και του Αθηναίου πολίτη παρουσιάζει ο Περικλής ως κατακτήσεις αποκλειστικά της πόλης του;
3. Με βάση τις γενικότερες απόψεις σας, τη γενικότερη ενημέρωσή σας σε θέματα πολιτικής θεωρίας και την ειδικότερη για την αρχαία Ελλάδα, αλλά και την εργασία που έγινε στην τάξη, απαντήστε τεκμηριωμένα στα ερωτήματα:
 - α) Κατά ποιο βαθμό ο λόγος του Περικλή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα; (Είναι εξιδανικευμένη ή ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας;).
 - β) Ποιες αρχές της αθηναϊκής πολιτείας διατηρούν την ισχύ τους, σύμφωνα με τη σύγχρονη σύλληψη της δημοκρατίας; Τι έχει να προσθέσει σ' αυτές η πρόοδος που στη νεότερη εποχή σημειώθηκε στον τομέα της πολιτικής θεωρίας;
4. Η προβολή του *Επιταφίου* ως του σημαντικότερου εγχωμίου της Αθήνας του «χρυσού αιώνα» δεν πρέπει να μειώνει την αξία των άλλων επιβλητικών κάθε είδους μνημειακών μαρτυριών του μεγαλείου της, όπως: α) των λογοτεχνικών κειμένων, που με διάφορες ευκαιρίες αναφέρθηκαν στις Ερμηνευτικές Σημειώσεις του βιβλίου μας· β) των μαρτυριών που προσκομίζει η εικονογράφηση του βιβλίου, και ιδιαίτερα: i) από την περιοχή της αρχιτεκτονικής και γλυπτικής (προπάντων, σελ. 44-45, η ζωφόρος του Παρθενώνα, που από πολλούς θεωρείται το ίσης σημασίας αντίστοιχο του *Επιταφίου* στην τέχνη), ii) από την περιοχή της οικονομίας, το αθηναϊκό τετράδραχμο (σελ. 34, το νόμισμα που κυριάρχησε στον ελληνικό (κι όχι μόνο) κόσμο της εποχής, και iii) σ' ό,τι αφορά στην εδαφική κυριαρχία, ο χάρτης της σελ. 35. Σε κάθε περίπτωση, συνδυάστε τις μαρτυρίες αυτές με τις σχετικές παραγράφους του *Επιταφίου*.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Παράλληλα χωρία αρχαίων συγγραφέων
Οι νεότεροι μελετητές για τον Επιτάφιο του Περικλή

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

1. Για το κεφάλαιο 37:

α) ... στους πανύψηλους
τους νόμους-νόμους γεννημένους
μες στον αιθέρα τ' ουρανού
κι έχουν τον Όλυμπο μόνο πατέρα,
ουδέ η θνητή του ανθρώπου η φύση εγέννησε
κι ουδέποτε η αλησμονιά θ' αποκοιμίσει.
Θεός μεγάλος είναι μες σ' αυτούς,
που γερατειά ποτέ δε θα γνωρίσει.

(Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 863-870

Μετάφραση Ι. Γρυπάρη)

– Πρβλ. και Σοφοκλή, *Αντιγόνη*, στ. 450-457

β) Ελεύθερη είναι η πόλη μας, δεν είναι
στο χέρι ενός· ο λαός, κυρίαρχος, δίνει
την αρχή σε πολίτες για ένα χρόνο·
προνόμιο δεν υπάρχει για τον πλούσιο·
δικαιώματα έχει τα ίδια κι ο φτωχός.

(Ευριπίδη, *Ικέτιδες*, στ. 404-408).

γ) Εγκατέστησαν δηλαδή το είδος εκείνο της δημοκρατίας, όχι αυτό που δεν έχει καθορισμένη πολιτική και που θεωρεί ότι η ακολασία είναι ελευθερία και το δικαίωμα να κάνει ό,τι θέλει, ευτυχία, αλλά το πολίτευμα εκείνο που κατακρίνει αυτά τα πράγματα, και όπου κυβερνούν οι άριστοι.

(Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*)

2. Για το κεφάλαιο 38.

α. Ακόμα είναι γνωστό πως κάθε χώρα βέβαια δεν παρουσιάζει αυτάρκεια σε όλα τα προϊόντα... Κι αυτό όμως το πρόβλημα η πόλη μας το αντιμετωπίσει με τρόπο αποφασιστικό: στη μέση της Ελλάδας έκαμε εμπορικό κέντρο τον Πειραιά, όπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ώστε αυτά που είναι δύσκολο να τα προμηθευτείς καθένα κι από άλλον τόπο, εδώ εύκολα τα βρίσκεις όλα συγκεντρωμένα.

(Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 42.
Μετάφραση Στ. Μπαζάκου).

β) Εξαιτίας της εξουσίας της θάλασσας οι Αθηναίοι πρώτα ήβραν τρόπους ευωχιών αναμειγνυόμενοι σ' άλλους τόπους μ' άλλους ανθρώπους· όποιο ευχάριστο προϊόν παραγόταν στη Σικελία ή στην Ιταλία ή στην Κύπρο ή στην Αίγυπτο ή στη Λυδία ή στον Πόντο ή στην Πελοπόννησο ή κάπου αλλού, όλ' αυτά είχαν μαζευτεί σ' έναν τόπο, επειδή οι Αθηναίοι εξουσίαζαν τη θάλασσα.

((Ψευδο-)Ξενοφών, Αθηναίων Πολιτεία 2, 7).

γ) Εκεί (στην Αθήνα) μυστήρια ανείπωτα, ιερά
γιορτάζονται κάθε φορά
κι ανοίγει τ' άδυτα ο ναός στους μύστες μόνο·
εκεί ναοί κι αγάλματα των θεών,
πομπές, θυσίες και γλέντια όλο το χρόνο·
κι όταν ο κάμπος λουλουδίζει,
βαστά πασίχαρ' η γιορτή του Βάκχου μέρες
κι η χώρ' αστράφτει και βουίζει
από χορούς, τραγούδια και φλογέρες.

(Αριστοφάνης, Νεφέλες 300-313.
Μετάφραση Κ. Βάρναλη)

3. Για το κεφάλαιο 39.

Σπαρτιάτες, οι πλέον μισητοί σ' όλο τον κόσμο,
που δολερά στοχάζεστε, πρώτοι στο ψέμα,
μηχανορράφοι του κακού, που ο νους σας είναι
πώς θα τυλίξετε τον άλλον με τεχνάσματα...
και πάντα, άλλα σκεφτόσαστε κι άλλα το στόμα σας λέει.

(Ευριπίδης, Ανδρομάχη 445-452.
Μετάφραση Γ. Γεραλή)

4. Για το κεφάλαιο 40

α) Από τους άλλους νόμους του Σόλωνα ιδιαίτερα χαρακτηριστικός και παράξενος είναι εκείνος που ορίζει ότι χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα όποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη. Ήθελε, όπως φαίνεται, ο Σόλων κανέναν πολίτη να μη μένει αδιάφορος και ασυγκίνητος για τα δημόσια ζητήματα κοιτάζοντας μόνο πώς να εξασφαλίσει τα δικά του συμφέροντα, ούτε να καυχείται πως δεν πονά κι αυτός και δεν πάσχει με τα δεινά της πατρίδας του. Αντίθετα, έπρεπε ο πολίτης απ' την αρχή να παίρνει θέση πλάι σ' αυτούς που ενεργούν πιο σωστά και πιο δίκαια και να κινδυνεύει μαζί τους και να τους βοηθά, αντί να περιμένει ακίνδυνα να δει ποιος θα νικήσει.

(Πλούταρχος, Σόλων, κεφ. 20.

Μετάφραση Β. Τσακατίκα)

β) Αυτή η χώρα πάντοτε στο δίκιο στηριγμένη
τον ανήμπορο θέλει να συντρέχει.

Κι έτσι βάσταξε μόχτους και μόχτους για τους φίλους.

(Ευριπίδης, Ηρακλείδης, στ. 329-332)

5. Για το κεφάλαιο 41:

α) Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες το έκανε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με εμάς καταγωγή.

(Ισοκράτης, Πανηγυρικός, 50.

Μετ. Στ. Μπαζάκου)

β) Ω λυόλαμπρη και μενεξεδοστεφανωμένη και χλιοτραγουδημένη Αθήνα, κάστρο της Ελλάδας, θεόπνευστη πολιτεία!

(Πίνδαρος, Διθυράμβων 5)

γ) Λακεδαιμόνιοι, δεν συλλογιστήκατε ποτέ ως τώρα ποιοι είναι αυτοί οι Αθηναίοι με τους οποίους θ' αναμετρηθείτε και πόσο από σας και σ' όλα διαφέρουν. Αυτοί είναι νεωτεριστές, ικανοί και γρήγορα να συλλάβουν ένα σχέδιο και γρήγορα να πραγματοποιήσουν αυτά που αποφάσισαν... αποτολμούν πάνω από τη δύναμή τους και διακινδυνεύουν αντίθετα απ' τις υπαγορεύσεις της λογικής και στις δυσκολίες είναι αισιόδοξοι... είναι αποφασιστικοί... και ταξίδευτές· γιατί νομίζουν πως με

την αποδημία μπορεί ν' αποκτήσουν κάτι... Όταν νικούν τραβούν μπροστά όσο γίνεται περισσότερο, ενώ όταν νικιούνται υποχωρούν όσο γίνεται λιγότερο. Εκείνοι και τα σώματά τους, σαν να 'ταν ολότελα ξένα, τα θυσιάζουν για το καλό της πόλης, αλλά και το πνεύμα τους, που το θεωρούν εντελώς δικό τους, το βάζουν στην υπηρεσία της. Κι αν, όσα συλλάβουν με το νου τους, δεν τα πραγματοποιήσουν, νομίζουν ότι έχασαν δικά τους, αν όμως όσα επιδιώξαν τ' αποκτήσουν, θαρρούν ότι πέτυχαν λίγα σε σύγκριση μ' όσα πρόκειται να κάμουν· αν, τέλος, αποπειραθούν κάτι κι αποτύχουν, με καινούργιες ελπίδες αναπληρώνουν την έλλειψη· γιατί σ' αυτούς μονάχα συμβαίνει η ελπίδα της απόκτησης εκείνων που έχουν βάλει στο νου τους κι η απόκτηση να είναι ίδια, επειδή επιχειρούν γρήγορα τα όσα αποφασίζουν.

(Θουκυδίδης Βιβλίο Ι. 70.
Μετάφραση Δ. Γεωργοπαπαδάκου)

6. Για το κεφάλαιο 42.

Τη στιγμή που (οι νεκροί μας) παράβλεψαν την έμφυτη σ' όλους τους ανθρώπους αγάπη για τη ζωή και προτίμησαν να πεθάνουν ένδοξα παρά ζωντανοί να δουν δυστυχημένη την Ελλάδα, πώς η αρετή τους δεν έχει παραμείνει αξεπέραστη απ' οποιοδήποτε (ρητορικό) λόγο;

(Δημοσθένης *Επιτάφιος*, 1)

7. Για το κεφάλαιο 43.

α) Εκείνων που σκοτώθηκαν στις Θερμοπύλες
ένδοξη η τύχη, ωραίος ο θάνατός τους,
κι ο τάφος τους βωμός·
ανάμνηση τους πρέπει και όχι γόοι
κι εγκώμιο είναι γι' αυτούς το μοιρολόι·
Τέτοιος εντάφιος στολισμός
ποτέ τη λάμψη δε θα χάσει
απ' τον καιρό τον παντοδαμαστή
κι ούτε σκουριά ποτέ θα τον σκεπάσει.
Στο μνήμα των αντρείων ετούτο το ιερό
η δόξα της Ελλάδας έχει θρονιαστεί·
το μαρτυρά κι ο βασιλιάς της Σπάρτης, ο Λεωνίδα που αφήνει
στολίδι πίσω του αρετής τρανό
κι ένα όνομα που αμάραντο θα μέινει.

(Σιμωνίδης ο Κείος, *Θρήνων στ'.*
Μετάφραση Θ. Σταύρου)

6) Τα έργα υψώνονταν περήφανα σε μέγεθος και ανυπέρβλητα σε ομορφιά και σε χάρη και οι τεχνίτες συναγωνίζονταν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλον στην καλλιτεχνική εργασία... Για τούτο ακριβώς θαυμάζονται τα έργα του Περικλή, γιατί έγιναν σε λίγο χρόνο, αλλά για μεγάλη διάρκεια. Γιατί το καθένα είχε από τότε που έγινε την ομορφιά του αρχαίου, αλλά κρατάει ως τώρα τη δροσερότητα ενός πρόσφατου και νέου έργου. Τόσο πολύ πάνω σ' αυτά τα έργα ανθίζει μια νεότητα που διατηρεί παντοτινά ανέγγιχτη από το χρόνο τη μορφή τους, σα να είχαν μέσα τους μια πνοή αμάραντη και μιαν αγέραστη ψυχή!

(Πλούταρχος, *Περικλής* 13, που είδε τα έργα του Περικλή 500 χρόνια μετά τη δημιουργία τους.
Μετάφραση Μ. Οικονόμου)

8. Για το κεφάλαιο 45.

Η πιο μεγάλη αρετή της γυναίκας είναι να σιωπά και να 'χει φρονιμάδα και χωρίς φασαρίες να μένει μες στο σπίτι.

(Ευριπίδης, *Ηρακλείδες* 475-76)

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

1. Ενώ αξιόπιστοι μάρτυρες μας μιλούν για τη συναρπαστική δύναμη του λόγου του Περικλή, στον *Επιτάφιο* μιλεί αυτός με προσεχτικά ζυγισμένες και κρύες λέξεις, αναπτύσσει δυσκολοερμήνευτους στοχασμούς πάνω σε τόσο γενικές αρχές, ώστε οι πολίτες, οι ξένοι, οι γυναίκες, στους οποίους απευθύνεται ο λόγος, δε θα ήταν ικανοί να καταλάβουν πολλά πράγματ' απ' αυτόν. Δεν είναι δηλαδή ο λόγος που ακούστηκε τη χειμωνιάτικη εκείνη μέρα του 430 στο «ωραιότερο προάστιο της Αθήνας», είν' ένας ύμνος της «δημοκρατίας» του Περικλή, το εγκώμιο της εποχής του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που καμιά πολιτική ξυπνάδα δεν μπορούσε να προβλέψει και που σήμαινε την αρχή του τέλους, την εισβολή δηλαδή του λοιμού. Στις ακρότητες του σπαρτιατικού, καταπιεστικού της ατομικότητας πολιτεύματος αντιπαραθέεται εδώ το αττικό, και ακριβώς η αληθινή αττική φύση, όπως έλαμπε στα διδάγματα του Σόλωνα και του Αισχύλου, βρίσκει τώρα την ωραιότερή της αποθέωση, το περίφημο «μέτρο», τη σωτήρια συνένωση των αντιθέσεων, που οδηγεί στην ανώτατη επίτευξη. Αυτό εκδηλώνεται εδώ παντού, ποικιλόμορφα. Σαν το χαρακτηριστικό της τότε Αθήνας κρίνεται το να κρατιέται το σωστό μέτρο ανάμεσα στην ελευθερία του τρόπου της ζωής και την υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους, τόσο τους γραφτούς, όσο και τους άγραφους. Πόσο ιδιόρρυθμη εντύπωση προξενεί το παίνεμα των αττικών εορτών και θαυμάσιων οικοδομημάτων με την προσθήκη: «που η καθημερινή απ' αυτά ευχαρίστηση διώχνει τη λύπη»! Πόσο σοφά μπαίνει το σωστό σύνορο στου Αθηναίου τη λατρεία προς την τέχνη και τη μάθηση: «Αγαπούμε το ωραίο, αλλά με λιτότητα, και αγαπούμε τη σοφία, αλλά χωρίς να εκθηλυνόμαστε»! Η συμμετοχή του ατόμου στη δημόσια ζωή, ενώ δεν επιβάλλεται από το νόμο, λογαριάζεται ως αυτονόητο καθήκον, και το ότι η ορμή του Αθηναίου για δράση δε χαλαρώνεται από την ελεύθερη συζήτηση των πολιτικών προβλημάτων είναι δόξα του ξεχωριστή. Το εγκώμιο της δικής τους γενιάς ως της γενιάς που ανέβασε την Αθήνα στο ύψος της δύναμής της κλείνει μέσα του και το βαρυσήμαντο λόγο: «Όλες τις θάλασσες και τις στεριές τις αναγκάσαμε ν' ανοίξουν μπρος στην τόλμη μας, ιδρύσαμε παντού αιώνια μνημεία που θυμίζουν και τις επιτυχίες μας και τις συμφορές μας.» Και η σκέψη που ο ίδιος ο ρήτορας την ονομάζει συγκεφαλαίωση (41,1), ενώνει άλλη μια φορά τις φαινομενικά φυσικές αντιθέσεις πολιτείας και ατόμου, όταν λέει πως η πόλη ως σύνολο αποτελεί πραγματικά μια δύναμη που είναι «τῆς Ἑλλάδος παιδευσίς», και ο κάθε πολίτης της ξεχωριστὰ φτάνει ωστόσο στην πλουσιότερη ανάπτυξη των ατομικών του ικανοτήτων. Μόνο το δεύτερο μέρος του λόγου καταπιάνεται με το καθαυτό θέμα της ημέρας, το θάνατο των σκοτωμένων

για την πατρίδα και την παρηγοριά των συγγενών τους, αλλά κι αυτό είναι διανοητισμένο με πλατιούς γενικούς στοχασμούς. Κανένα όνομα δε μνημονεύεται, ούτε από τα περασμένα ούτε από τα τωρινά· κι εδώ εκείνο που δεσπόζει πάνω απ' όλα είναι η πόλη. Διαβάζουμε ακόμα πως όσοι έμειναν στη ζωή οφείλουν σαν τους νεκρούς να το δείξουν πως είναι θερμοί εραστές της πόλης τους. Έτσι ήταν τα πράγματα στην Αθήνα του Περικλή. Όταν όμως ο Θουκυδίδης κατάστρωσε γραπτά το λόγο, η δύναμη της πατρίδας του είχε σπάσει.

Ιστορία των κρατών γράφει, και το κράτος γι' αυτόν είναι πρώτα πρώτα δύναμη, όχι όμως δύναμη καθαρά υλικού είδους παρά μαζί και πνευματική οντότητα. Ιστορία γι' αυτόν είναι η σύγκρουση ιδεών γεμάτων εξουσία. Οι άνθρωποι τις υπηρετούν με τη δύναμη της θέλησης και του νου τους, με το πολιτικό τους πάθος, αλλά και με τη δοξομανία τους. [...] Αληθινά όμως, υπάρχει κι εδώ μεγαλείο, και, όπως όλα τα μεγάλα, έτσι και αυτό το έργο πήγασε από την αγάπη. Ο Θουκυδίδης είν' ένας τέτοιος θερμός «εραστής», όπως τους θέλει ο Περικλής. Αφιέρωσε τη ζωή του στην Αθήνα του Περικλή, που παράστησε το μεγαλείο της και το πρόσκαιρο γκρέμισμά της. Με αυτό τον τρόπο βοήθησε κι αυτός στην αθανασία της.

Βάλτερ Κραντς
(Μετάφραση Θρ. Σταύρου)

2. Όλοι οι πολιτικοί θεωρητικοί στην Ελλάδα, μ' εξαίρεση τον Πλάτωνα, μιλούν για το κράτος με την ιδέα ότι υπάρχει για το άτομο. Ένας από αυτούς, φίλος και θαυμαστής του Περικλή, που εγνώρισε από κοντά τα πολιτικά πράγματα, για τα οποία έγραψε, μας άφησε στο έργο του το ιδεώδες της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Σώζεται αθέραστο σα Χάρτης της Δημοκρατίας, σαν Καινή Διαθήκη του Φιλελευθερισμού.

Στον Επιτάφιο Λόγο που τον βάζει στα χείλη του Περικλή, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να διακηρύσσει την αντίληψή του για το τι είναι η Αθήνα και τι κάθε κράτος όφειλε να είναι. Μας κάνει αμέσως εντύπωση, όταν διαβάζουμε το λόγο, η ολοκληρωμένη ελευθερία του Αθηναίου πολίτη, η απουσία κάθε προσπάθειας να τον κάμουν καλό με νόμους, η απουσία κάθε προστασίας εναντίον στην έλλειψη πατριωτισμού, και, αλήθεια, η απουσία κάθε φόβου γι' αυτό. Βρισκόμαστε μέσα σε ατμόσφαιρα πολύ διαφορετική από τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Δε γίνεται λόγος για ταξικό μίσος και για ταξικό εγωισμό, που πρέπει να ικανοποιηθούν με ορισμένο σύστημα από επιταγές και ισοζύγια και αντισταθμίσεις, ούτε για υποχρεωτική στρατιωτική θητεία αναγκαία για να εγχαράξει τον πατριωτισμό, να βάλει σε πειθαρχία και να κατευθύνει τις ανώμαλες ενεργητικότητες του όχλου, ούτε για συντάξεις, βγαλμένες από κρατήσεις επιθυμητές για να γεννήσουν την ιδέα για αποταμίευση, ούτε για νόμο προορισμένο να προστατέψει τους πολίτες από τη μέθη, για εκκλησιαστικά σχολεία και για θρησκευτική εκπαίδευση, που χωρίς αυτήν ο άνθρωπος πίσω πάλι θα πέσει στο βόρβορο απ' όπου βγήκε. Ο Περικλής ζει μέσα σε έναν ιδανικό, ίσως πολύ ιδανικό, κόσμο. Δεν του έτυχε να φοβηθεί μήπως η τέρψη θα περισπάσει τον Αθηναίο από το καθήκον του, κάθε υποψία για τις τέρψεις απουσιάζει τελείως από το λόγο του. Τέτοια

πράγματα τα θεωρεί ουσιαστικό στοιχείο της εθνικής ζωής. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίαις νομίζοντες...» Ούτε φοβάται μήπως ἡ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ ἡ παιδεία υποσκάψουν τὶς ρίζες τοῦ χαρακτήρα, ἐκθηλύνοντας τοὺς ἄντρες, κάνοντάς τοὺς καλύτερους νὰ σκέπτονται παρά νὰ αποφασίζουν. «Φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας».

Υπῆρχε στὴν Ἑλλάδα ἓνα κράτος ὅπου τέτοια πράγματα τα θεωροῦσαν ἐπικίνδυνα. Ἡ Σπάρτη ἦταν οργανωμένη με ἀρχές περισσότερο ἀπὸ Ρωμαϊκές, καὶ οἱ πολῖτες τῆς ἀνατρέφονταν με μιὰ σειρά γυμνάσια, με συσσίτια καὶ λεπτομερειακοὺς κανονισμοὺς γιὰ νὰ γίνουν ἀφοσιωμένοι υπηρέτες τοῦ κράτους... (Αντίθετα), ἀφῆστε τὸ ἄτομο στὸν εαυτό του καὶ μπορεῖτε νὰ ἔχετε ἐμπιστοσύνη ὅτι θὰ κάμει τὸ καθήκον του, αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ Περικλή. Καταπίεση, περιορισμός, ἀπαγόρευση, εἶναι λέξεις ποὺ δὲν τὶς βρίσκουμε στὴν πολιτικὴ θεωρία του.

Ρ. Λίδινξτον
(Μετάφραση Β. Τατάκη)

3. Ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἔγραψε πρῶτος μιὰν ἀντικειμενικὰ πιστωμένη ἐκθεση ἐνὸς πολέμου, ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ μας ἔδωσε τὴν αὐστηρὴ ἱστορικὴ μέθοδο, εἶναι βέβαια κάτι πολὺ μεγάλο. Κι' ὅμως ὑπάρχει μιὰ δευτέρη νίκη τοῦ Θουκυδίδη, σὰν ἀνθρώπου τώρα, κι' αὐτὴ μάς γεννάει τὸ θαυμασμό ἀκόμα πιο βαθύ: ὕστερα ἀπὸ τόσα ποὺ εἶδε καὶ ἔζησε, ὅτι ἐξακολουθεῖ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του νὰ πιστεύει στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Ἀθηναῖο με τόση δύναμη, ὅτι ἡ ψυχὴ του κρύβει καὶ στα ἐξήντα τοῦ χρόνια τόσο μῦθο, εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ χάρη δοσμένη μονάχα στοὺς ξεχωριστοὺς. Ὁ ἱστορικός ποὺ παλεύει νὰ δώσει ὅ,τι ἀκριβῶς ἐγένε, ποὺ βλέπει καὶ περιγράφει τὴ ζωὴ ὅπως εἶναι, μικρὴ καὶ ταπεινὴ, ποὺ δίνει τὴν παθολογία τοῦ πολέμου σὲ ὅλη τῆς τὴν ωμότητα (3,82-84), ποὺ δε δειλιάζει νὰ ἀναγνωρίσει στὸν ἀνθρώπινο ἀγῶνα συχνὰ τὰ πιο ταπεινὰ ἐλαττήρια, ὁ ψυχρὸς αὐτὸς πραγματιστὴς κρατᾷ ἀκόμα στὴν ψυχὴ του θέση, γιὰ ν' ἀνθίσει ἐκεῖ ἓνας τέτοιος μῦθος ἀνθρώπου, μιὰ τέτοια μυθικὴ πολιτεία. Καὶ ἡ πιο πικρὴ καὶ πολὺχρονη πείρα δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ μαρᾶνει τὴ μυθικὴ λαχτάρα τῆς ψυχῆς αὐτῆς· μέσα τῆς ζεῖ πάντα φωτεινὴ κι' ἀγέραστη ἡ εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου τέλειου καὶ μιᾶς πολιτείας τέλειας. Νὰ ἔχεις ἓνα τόσο καθαρὸ μάτι γιὰ νὰ βλέπεις τοὺς ἀνθρώπους ὡς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς τοὺς καὶ τὴν ἰδία στιγμὴ νὰ κλείνεις τόσην ἀγνότητα ψυχῆς, ὥστε νὰ μπορεῖς νὰ ξεπερνᾷς τοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ φτάσεις ὡς τὸν ἄνθρωπο, στὴν πείρα καὶ στὴ γνώση νὰ εἶσαι τόσο γέρος, στὴν πίστη καὶ στὴν ἀγάπη τόσο νέος, εἶναι κι' αὐτὸ μιὰ ἀντινομικὴ σύνθεση, ποὺ μόνο ἓνας μεγάλος μπορεῖ νὰ τὴ ζήσει σὲ τόσην ἐνταση. Πόσο δυνατὰ πρέπει νὰ χτυποῦσε ἡ καρδιά αὐτὴ γιὰ νὰ βαστάξει τὸσον πόνος! Στ' ἀτέλειωτα χρόνια τῆς ἐξορίας νὰ κρατῇ τὸ μῦθο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ὅχι αὐτῆς ποὺ ἦταν πραγματικά, ἀλλὰ αὐτῆς ποὺ εἶχε ὁ δικὸς τῆς πόθος ἀναστήσει, καὶ ὕστερα τὸ ὄραμα αὐτὸ νὰ το υψώσει μπροστὰ στοὺς Ἀθηναίους τοῦ 400, ποὺ ἡ συφορά τοὺς εἶχε καταντήσῃ δειλοὺς καὶ ἀπίστους —νὰ το κρατῇ υψωμένο μπροστὰ στὶς ἀτέλειωτες γενιές τῶν ἀνθρώπων πάνω στὴ γῆ, ἀκόμα κι' ὅταν ἡ ἰδία ἀπὸ αἰῶνες πολλοὺς θὰ εἶχε πάψει νὰ χτυπάει!

Ι.Θ. Κακριδῆς

4. (Ο Επιτάφιος του Περικλή) είναι κυρίως μια ανάλυση της δημοκρατίας ως μορφής διακυβερνήσεως. Αυτή η ανάλυση είναι τόσο διερευνητική, διότι ο Περικλής στέκεται σύντομα μόνο στα ιστορικά επιτεύγματα των Αθηνών ή ακόμη στους πραγματικούς δημοκρατικούς θεσμούς – τον κανόνα της πλειοψηφίας, την ελευθερία του λόγου, τις ίσες ευκαιρίες, την ισότητα όλων απέναντι στους νόμους, για να περάσει σχεδόν αμέσως στο αποτέλεσμα που εξασκούν οι θεσμοί αυτοί στο δημόσιο πνεύμα. Έτσι στηρίζει τις αναζητήσεις του σ' ό,τι έχει αναγνωριστεί ως πρωταρχικό κύρος της δημοκρατίας, δηλαδή περισσότερο τη μορφωτική της αξία πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα, παρά την επάρκειά της ως μορφής διακυβερνήσεως. Ή με άλλα λόγια παρουσιάζει τη δημοκρατία σαν μια δύναμη που θέτει σε κίνηση μια πληθώρα μικρότερων δυνάμεων, δηλαδή τις ατομικές ζωές των πολιτών, και δείχνει πως αυτές εμπλουτίζουν τη δημοκρατική πολιτεία με αποθέματα αυτοκατευθυνόμενης ενέργειας, άγνωστης σ' άλλα πολιτεύματα.

Η δημοκρατική ελευθερία στη δημοκρατία του 5ου αιώνα ελέγχεται από ένα θεληματικό σεβασμό για το νόμο και κυρίως για τους άγραφους νόμους· γι' αυτό κι οι οπαδοί της δημοκρατίας παραδέχονται πως, με το ν' απαλλάσσει το πολίτευμα τούτο τους ανθρώπους από μικρούς και ασήμαντους ελέγχους, τους καθιστά περισσότερο υπεύθυνους απέναντι στους μεγάλους ηθικούς θεσμούς.

Ο Περικλής αποδείχνει στο λόγο του πως η δημοκρατία, απελευθερώνοντας την ενεργητικότητα και τη δημιουργική φαντασία του πολίτη ανθρώπου, έγινε αιτία της λαμπρής ανόδου των Αθηνών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στον Επιτάφιο έχουμε μια ιδανική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας και ότι μερικά από τα προνόμια που ο Περικλής αναφέρει (πλούτος αγαθών, ευεργεσίες στους άλλους κλπ.) προέρχονται σε κάποιο βαθμό από την αθηναϊκή ηγεμονία και το εμπόριο μιας εκτεταμένης επικράτειας· δεν πρέπει δηλαδή να υποτιμούμε τον οικονομικό παράγοντα και τον πρωταρχικό του ρόλο. Παρόλα αυτά όμως παραμένει γεγονός ότι ήταν η δημοκρατία που πλούτισε την Αθήνα με τόσο πολλούς πρόθυμους και ικανούς πολίτες να αναλάβουν με αυτοπεποίθηση καινούριες δραστηριότητες που καμιά άλλη ελληνική πολιτεία δε διέθετε. Εδώ βρίσκεται η ύψιστη αιτία της οικονομικής ανόδου –ιδιαίτερα το τονίζει ο Θουκυδίδης– και του αισιόδοξου πνεύματος της προόδου, που και ο ίδιος ένωσε τον καιρό της νιότης του. Μ' αυτό το πολύ μεγάλο πλεονέκτημα απεικονίζει την Αθήνα καθώς μπαίνει στον πόλεμο (431 π.Χ.). Η δημοκρατία, όπως τη γνώρισε, ήταν η δυναμική ορμή που είχε φέρει την Αθήνα σ' ένα επίπεδο πολιτισμού, άγνωστο στα προηγούμενα χρόνια.

M.I. Finley

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το εικονογραφικό υλικό του βιβλίου προέρχεται από εκδόσεις διάφορων εκδοτικών οίκων τους οποίους το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο θερμά ευχαριστεί. Ιδιαιτέρως ευχαριστεί την Εκδοτική Αθηνών και το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, από βιβλία των οποίων έχει ληφθεί το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή	5
Α' Θουκυδίδης Ολόρου Αλιμούσιος	5
Β' Ο Επιτάφιος λόγος του 431 π.Χ.	8
Γ' Περικλής ο Ξανθίππου	18
Δ' Το πρόβλημα της πατρότητας του Επιταφίου	22
 II. Μέρος πρώτο	
Αρχαίο κείμενο - Γλωσσικά σχόλια – Μετάφραση	26
 III. Μέρος δεύτερο	
Ερμηνευτικές σημειώσεις – Θέματα για μελέτη – Ερωτήσεις	57
 IV. Επίμετρο	
Παράλληλα χωρία αρχαίων συγγραφέων	76
Οι νεότεροι μελετητές για τον Επιτάφιο του Περικλή	81

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και τού Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.